

СИМВОЛІКА

Віталій Манзуренко

Лицарі найвищих бойових нагород УПА в наказах ГВШ 267

ОГЛЯДИ І РЕЦЕНЗІЇ

Володимир Ковальчук

Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто: Літопис УПА, 2006. – Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944–1946. Документи і матеріали / П. Сохань та ін. (ред.), О. Вовк, С. Кокін (упоряд.). – 1448 с. 289

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Володимир В'ятрович

Міжнародна діяльність ЦДВР 299

Ігор Дерев'яний

Павлокома-2006: примирення чи посилення конфлікту? 303

Відомості про авторів 309

ІСТОРІЯ УВО ТА ОУН У 1920–1939 РР.

Михайло КОВАЛЬЧУК

**БІЛЯ ВИТОКІВ УВО:
ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
Є. КОНОВАЛЬЦЯ У 1920–1921 РР.**

Історія українського націоналістичного руху вже не одне десятиліття залишається об'єктом особливої уваги з боку вітчизняних і зарубіжних дослідників. Але попри появу значного масиву наукової літератури, присвяченої Українській Військовій Організації (УВО) та Організації Українських Націоналістів (ОУН), чимало аспектів цієї тематики залишаються недостатньо вивченими або й взагалі невисвітленими. Зокрема, ми й сьогодні надзвичайно мало знаємо про обставини виникнення УВО на початку 1920-х рр. У працях діаспорних авторів з історії націоналістичного руху¹, а також у численних біографіях його керманіча Євгена Коновальця, що побачили світ на еміграції², початковий етап існування УВО майже не розглядається. Увагу авторів цілковито зосереджено на подіях другої половини 1920-х – 1930-х рр., коли діяльність очолюваної Коновальцем організації набула найбільшого розмаху.

На жаль, мемуарна спадщина учасників націоналістичного руху також не містить докладної інформації щодо зародження УВО. Спогади самого керівника УВО-ОУН Є. Коновальця розповідають головним чином про події 1917–1919 рр., коли їхньому авторові довелося на чолі корпусу Січових стрільців (СС) брати участь у збройній боротьбі за українську державність. Обставин заснування УВО Є. Коновалець фактично не торкається, залишаючи широкий простір для різноманітних інтерпретацій та здогадів. Хоча в мемуарах зазначено, що влітку 1920 р., вже на

¹ Див., напр.: Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 1. – Мюнхен–Лондон–Нью-Йорк, 1968. – 526 с.

² Кардаш Д. Євген Коновалець. – Прага, [б. д.]. – 22 с.; Тачинський Т. Будівничий держави // Євген Коновалець в десятю річницю смерті. Матеріали до академії. – 1948. – С. 3–10; Олесь О. (Кандиба О.). Євген Коновалець. Нарис про життя, чин і смерть великого українського патріота. – На чужині, 1948. – 29 с.; Мірчук П. Євген Коновалець (у 20-річчя смерті). – Торонто, 1958. – 108 с.; Коваль О. Євген Коновалець на тлі боротьби за державність // Авангард. – 1963. – Ч. 1 (69). – С. 31–35, та ін.

Провідник УВО-ОУН Є. Коновалець.
Листівка 1930-х рр.

ціоналістів проголосив «тричі святим все, що відноситься до нашого Вождя»³. Певна річ, це не надто сприяло виваженому аналізу військово-політичної діяльності Коновальця в час заснування УВО. Відтак, у діаспорній історичній літературі замість спроб реконструкції й аналізу подій запанували розпливчасті загальні твердження на кшталт того, що Є. Коновалець «підняв прапор боротьби, коли армії вийшли на чужину [...] став на чолі армії підпілля, коли скінчилась боротьба з розгорненими прапорами»⁴.

³ Кутько Я. Є. Коновалець та його життєписи (в двадцяті роковини його трагічної смерті) // Вільна Україна. — 1958. — Ч. 19. — С. 15.

⁴ Жданович О. Володар наших дум // Славному з славних. В п'ятнадцяті роковини смерті Пок. Євгена Коновальця 1938 — 1953. — [Б. м. і д.] — С. 9.

завершальному етапі визвольних змагань, військова організація Січових стрільців припинила своє існування. На підставі цих відомостей дослідники історії УВО-ОУН зробили висновок про те, що члени січово-стрілецької організації на чолі з Є. Коновальцем саме тоді й заснували УВО. Це твердження також офіційно взяли на озброєння оунівські ідеологи, оскільки воно бездоганно відповідало концепції спадковості національно-визвольної боротьби. Об'єктивно дослідити обставини заснування УВО перешкоджала й певна «канонізація» постаті Є. Коновальця в націоналістичному середовищі. Так, відразу після його трагічної загибелі 1938 р. Провід українських на-

Проте як і коли було створено «армію підпілля» — УВО? Та й чи відповідають дійсності твердження, подібні до зацитованого, якщо відомо, що Коновалець наприкінці 1919 р. припинив збройну боротьбу, а армія УНР вела її ще протягом року? Окремі діаспорні автори звернули увагу на це протиріччя⁵, проте їхні критичні зауваження не надто сприймалися в атмосфері «героїзації» вождя УВО-ОУН.

У науковій літературі, виданій упродовж останніх десятиліть в Україні, суттєвих зрушень у дослідженні історії заснування УВО не сталося — сучасна вітчизняна історіографія цілком успадкувала від діаспорної тенденцію до спрощеного викладу тих подій. Певним винятком стала лише праця А. Кентія, що містить безумовно цікаві відомості про створення УВО, — хоча головну увагу автора й зосереджено на подіях другої половини 1920-х рр.⁶ У цілому ж, як не дивно, історики УВО-ОУН майже не виявляють серйозної наукової зацікавленості до проблем становлення українського націоналістичного руху та виникнення перших націоналістичних організацій на початку 1920-х рр.

Практично жодних відомостей про УВО не містять і сучасні дослідження з історії власне національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.⁷ Зазвичай, ці праці розглядають національно-визвольну боротьбу українського народу 1920–1921 рр. винятково в контексті історії Української Народної Республіки (УНР) чи антибільшовицького повстанського руху. Про заснування УВО в кращому разі лише згадується з покликанням на спогади Коновальця. Утім, це можна пояснити загальною нерозробленістю проблеми — адже в літературі, присвяченій націоналістичному рухові, відсутні чіткі відповіді навіть на найпростіші запитання, що неминуче виникають при ознайомленні з темою.

Коли виникла УВО? Як ми вже зазначали, дослідники дотримуються думки, що її було створено влітку 1920 р. Та спогади Є. Коновальця все ж таки не містять прямих свідчень на користь цієї версії,

⁵ Див., напр.: Кутько Я. Є. Коновалець та його життєписи... — С. 15.

⁶ Цікаво, що А. Кентій чи не першим серед вітчизняних істориків звернув увагу на той факт, що сама назва УВО з'явилася після 1924 р., а до того організація Є. Коновальця фігурувала лише як «військова організація» (див.: Кентій А. Українська Військова Організація (УВО) в 1920 — 1928 рр. Короткий нарис. — Київ, 1998. — С. 14).

⁷ Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914 — 1923 рр. — Львів, 1998. — Т. 2. — 502 с.; Українська революція і державність (1917 — 1920 рр.) / Т. Бевз, Д. Веденєєв, І. Гошуляк та ін. — Київ, 1998. — 247 с.; Солдатенко В. Українська революція: Історичний нарис. — Київ, 1999. — 976 с. та ін.

а жодних документальних доказів заснування УВО в 1920–1921 рр. у розпорядженні істориків немає*.

Фактично нез'ясованим залишається й питання про те, хто ж власне створив УВО. Колишні Січові стрільці? Ветерани Української галицької армії (УГА)? Старшини-наддніпрянці з армії УНР? Усі разом? Автор численних праць з історії УВО-ОУН і один із найавторитетніших знавців у цьому питанні З. Книш стверджує, що «Українська Військова Організація оформилася під впливом старшин Січових Стрільців»⁸. Та якщо УВО справді заснували колишні січовики, то чим пояснити, що вже невдовзі їх так мало залишилось у лавах організації?

Недостатньо висвітлено в історичній літературі й відносини УВО на початку її діяльності з іншими українськими державними осередками, особливо з урядом УНР. Часто автори оминають це питання так, неначе у 1920–1921 рр. урядів УНР та ЗУНР просто не існувало. Окремі дослідники визнають (хай навіть і завуальовано), що в 1920–1921 рр. Є. Коновалець діяв незалежно від державного центру УНР**. «Регулярну українську армію повинно заступити організоване збройне підпілля», – так пояснює позицію Є. Коновальця П. Мірчук⁹. Проте регулярна українська армія у цей час ще існувала (Дієва армія УНР), боротьба за національну незалежність тривала надалі й не була неминуче приреченою на поразку. Доля УНР, як і раніше, багато в чому залежала від підтримки народних мас, політичних партій та громадських угруповань. Як пояснює один з біографів Є. Коновальця, – провідника УВО відштовхнув від табору УНР українсько-польський союз 1920 р.¹⁰. Проте якщо «польський чинник» був головною причиною відходу Є. Коновальця від С. Петлюри у 1920–1921 рр., то чому він покинув армію УНР ще наприкінці 1919 р., за п'ять місяців до

Варшавської угоди, – тоді, коли союзові України з Польщею ще можна було запобігти?

Відповіді на ці та інші запитання можливо, лише розглядаючи військово-політичну діяльність Є. Коновальця й процес утворення УВО в контексті тієї доби – українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Тож, спираючись на маловідомі архівні документи, спогади сучасників, ми спробували реконструювати обставини зародження УВО у 1920–1921 рр. Важливим джерелом для нашого дослідження стали матеріали Архіву ОУН у Києві, які вперше вводимо до наукового обігу*.

В історію національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Є. Коновалець увійшов передусім як незмінний командир Січових стрільців – одного з найбездатніших та найуспішніших військових з'єднань армії УНР. Створена 1917 р. з українців-галичан, військова формація Січових стрільців уже незабаром вкрила себе бойовою славою в боях з більшовиками, ставши свого роду гвардійською частиною українського війська. Січовики відіграли вирішальну роль під час протигетьманського повстання 1918 р., першими підтримавши Директорію та склавши кістяк її збройних сил. Після відновлення в Україні УНР цю військову формацію було розгорнуто в корпус і кинуту на більшовицький фронт. Під час загального відступу української армії на Правобережжю Україну під натиском більшовиків корпус СС зазнав важких втрат, проте не позбувся боєздатності¹¹. Прибуття ж на допомогу військам УНР улітку 1919 р. УГА, витісненої з рідного краю поляками, врятувало уряд УНР від остаточної поразки. Корпус СС було на цей час реорганізовано у військову групу дивізійного складу. Командував нею, як уже згадувалось, отаман Є. Коновалець – галичанин за походженням, колишній хорунжий австро-угорської армії, один із творців січово-стрілецької формації. Посаду начальника штабу групи СС обіймав підполковник М. Безручко – наддніпрянець і кадровий старшина-генштабіст. На чолі дивізії стояли «старі» січовики сотник І. Рогульський та

* Деякі діаспорні дослідники покликаються на листівку «Приказ УВО ч. 1», датовану 2 вересня 1920 р. На нашу думку, дата у листівці могла бути поставлена й «заднім числом» – в історії відомо чимало подібних прикладів.

⁸ Книш З. Начальна команда УВО у Львові // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 289.

** Цю думку, що до певної міри суперечила поширеним уявленням про «перебрання традиції визвольної боротьби», одним із перших сформулював 1948 р. Ю. Степовий. Укороткому нарисі, присвяченому С. Петлюрі й Є. Коновальцю, він визнав, що «залишається історичним фактом те, що від 1920 року співпраці між ними вже і не було» (Степовий Ю. До дня смерті Симона Петлюри і Євгена Коновальця // Дві постаті – одна ідея. – Париж, 1948. – С. 10–19).

⁹ Мірчук П. Євген Коновалець (у 20-річчя смерті). – Торонто, 1958. – С. 73.

¹⁰ Олесь О. (Кандиба О.) Євген Коновалець... – С. 21.

* Дещо відмінний від усталених уявлень погляд на утворення УВО ми вже висловили в присвяченій постаті Є. Коновальця у 1917–1921 рр. розвідці (див.: Ковальчук М. На чолі Січових стрільців // Пам'ять століть. – 2001. – № 4. – С. 88–104).

¹¹ Найповнішою історією Січового стрілецтва у цей період лишається написана ще у 1920-х рр. праця В. Кучабського (див.: Кучабський В. Від першопочинів до прокурівського періоду // Історія Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. – Київ, 1992. – С. 12–201).

Штаб Осадного корпусу у Фастові. Листопад 1918 р.

підполковник Р. Сушко, які пройшли усю визвольну війну у лавах Січових Стрільців. Частинами та підрозділами СС також здебільшого командували ветерани Визвольної війни.

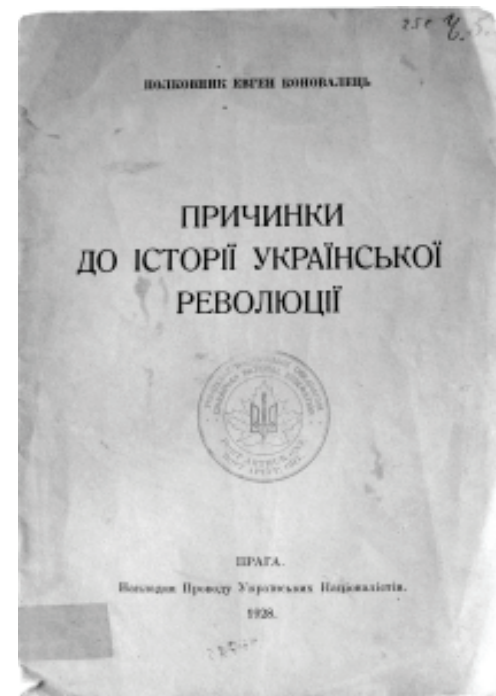
Під час наступу армії УНР та УГА на Правобережній Україні у серпні 1919 р. група СС разом із 2-м Галицьким корпусом увійшла до складу армійської групи полковника А. Вольфа, що наступала в напрямку Шепетівка–Житомир–Коростень. Група СС у цей час була одним із найсильніших з'єднань Дієвої армії УНР; станом на 16 серпня 1919 р. вона налічувала 2139 багнетів і 507 шабель (старшин у її лавах було 560, а вояків – близько 8000)¹². Тривалі бої з більшовиками у другій половині серпня – на початку вересня 1919 р. завершилися тим, що Січові стрільці визволили район Шепетівка–Полонне, відкинувши червоних на північ.

Командування армії УНР після цього вже не залучало групи СС до операцій проти більшовиків, які перейшли у відступ. Після безперервних боїв Січові стрільці нарешті одержали можливість відпочити та привести себе до ладу. Боротьба за незалежну України

¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 28. – Арк. 1 зв. – 6.

тривала далі, попереду була війна з російськими білогвардійцями – тож старшини й вояки готувались до нових випробувань... «Ми все стояли при тобі, наш вожде, все були твоїми найвірнішими, такими і залишимось», – так привітав отаман Є. Коновалець голову Директорії УНР Головного отамана Симона Петлюру під час його візиту до місця постою групи СС на початку жовтня 1919 р.¹³.

Проте становище на українсько-білогвардійському фронті, що проходив Поділлям, складалось не на користь української армії. Білогвардійці впродовж кількох тижнів завдали поразки армії УНР та УГА, примусивши їх відступати. Українські армії діяли нескоординовано – давалися взнаки внутрішні суперечності між урядами та військовим командуванням УНР і ЗУНР. З огляду на катастрофічне становище, групу СС уже наприкінці жовтня 1919 р. перекинули на фронт проти білогвардійців¹⁴. Та було запізно – воєнні поразки в боротьбі з добре вишколеною та оснащеною білогвардійською армією, жажлива епідемія тифу, брак військового спорядження вже визначили подальший перебіг подій. «Позиції на денікінському фронті Січові стрільці зайняли вже тоді, коли становище на ньому ставало вже щораз катастрофальним», – писав згодом командувач групи СС Є. Коновалець¹⁵.

¹³ Приїзд вождя // Стрелецька думка. – 9 жовтня 1919 р. – Ч. 51. – С. 1.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 273. – Арк. 83–83 зв., 85; Там само. – Ф. 2188. – Оп. 2. – Спр. 150. – Арк. 69–69 зв. – 70; Там само. – Ф. 2188. – Оп. 2. – Спр. 111. – Арк. 20.

¹⁵ Коновалець Є. Причинки до історії української революції // Історія Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. – Київ, 1992. – С. 333.

Армія почала втрачати боєздатність. У військах небачених масштабів набуло дезертирство, що не оминуло й Січових стрільців – уже 24 жовтня 1919 р. від кількатисячної 10-ї дивізії СС, якій ще навіть не довелося брати участь у боях, залишилося тільки 180 багнетів¹⁶! Бойові дії за таких умов не могли бути успішними, і січово-стрілецьким частинам уже незабаром довелося приєднатися до відступу українських військ.

Перехід Галицької армії на бік білогвардійців у листопаді 1919 р., здійснений з ініціативи командування УГА та санкціонований диктатором ЗУНР Є. Петрушевичем, фактично ліквідував регулярний український фронт. Окрім всього іншого, перехід УГА на бік противника став ударом для командування групи СС, що у своїй більшості також складалося з галичан – ветеранів визвольної боротьби.

Поріділі січово-стрілецькі частини разом з іншими з'єднаннями армії УНР відступали до Проскурова. Група СС 26 листопада зосередилась у районі Староконстантинова. Тут було одержано наказ командування Галицької армії «всім уродженцям Галичини» негайно зголоситися до лав УГА під страхом польового трибуналу¹⁷. І хоча січово-стрілецьке командування не збиралося виконувати подібні «розпорядження», проте під впливом чуток про «зраду галичан» гайдамацька бригада отамана О. Волоха роззброїла зведений 1-й полк СС сотника І. Андруха. Інцидент поволі владнали, однак ці події остаточно деморалізували Січових стрільців. З вуст окремих командирів СС стали лунати заклики демобілізувати січово-стрілецьку формуацію.

На початку грудня 1919 р. армія УНР опинилась у т. зв. «трикутнику смерті» – оточена звідусіль білогвардійцями, поляками та більшовиками. Війська зосередились у районі Шепетівка–Любар–Миропіль. Січові стрільці (що на цей час були реорганізовані з групи у зведену дивізію) розташувались у Новій та Старій Чорторії. З огляду на можливість остаточної ліквідації регулярного фронту, окремі представники державного й військового керівництва УНР закликали продовжувати боротьбу партизанськими методами.

Збройний виступ отамана О. Волоха проти уряду УНР (2–3 грудня 1919 р.), здійснений під червоним прапором і підтриманий частиною українського війська, гніточе вплинув на командний

склад СС. Описуючи у листі до сотника І. Андруха любарські події, Є. Коновалець писав: «На мою думку, це мусіло статися, тому що інакше ця збройна маса не могла себе ліквідувати. Волох дає їм нову ідею і шлях, по якому вони можуть дістатися до своїх домів. Думаю, що це тільки допомога для нас, до нашої остаточної ліквідації»¹⁸. Здавалось, трагедія братовбивчої боротьби стянула свого кривавого апогею. І хоча ліквідація регулярного фронту української збройної боротьби також не віщувала нічого доброго, 4 грудня Стрілецька рада (збори вищого командного складу СС) вирішила в разі, якщо фронт доведеться ліквідувати, демобілізувати січово-стрілецьку формуацію¹⁹. А вже наступного дня державна нарада УНР за участю командного складу армії постановила ліквідувати регулярний фронт і перейти до партизанської війни. Командири дивізій висловили готовність розпочати рейд у вороже запілля. Лише Є. Коновалець, як згадував прем'єр-міністр І. Мазепа, заявив, що «група Січових стрільців демобілізується, бо Січові стрільці не бачать доцільності продовжувати збройну боротьбу в формах партизанських»²⁰. Після наради відбулися збори Стрілецької ради, на яких, як свідчить у спогадах Коновалець, одноставно було вирішено демобілізувати формуацію СС²¹. Старшини та вояки отримали право покинути військову службу і повернутися додому; всі охочі могли приєднатися до армії УНР, що готувалась вирушити у Перший зимовий похід.

Що ж стало причиною такого рішення? Традиційно історики пояснюють його аргументами самого січово-стрілецького командування – нездатністю регулярної військової частини здійснювати партизанські операції, а також непристосованістю галицького вояцтва до партизанської боротьби в наддніпрянських умовах. Визнаючи ці міркування загалом слушними, варто б усе ж зауважити, що з'єднання армії УНР, які взяли участь у Першому зимовому поході, також були регулярними і, зрештою, бути такими не переставали; що ж до складнощів, яких завдавала наддніпрянська дійсність галицькому воякові, то більшу частину особового складу військової формуації СС (понад 80%) становили саме

¹⁸ *Biblioteka Narodowa w Warszawie – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – М/ф. 97227. – Лист отамана Є. Коновальця до сотника І. Андруха [б. д.]. – Арк. 354–354 зв.*

¹⁹ *Курях М. Чи Січові стрільці брали участь у Зимовому поході? // Вісті Комбатанта. – 1961. – Ч. 1–2. – С. 29–31.*

²⁰ *Мазепа І. Творена держава (Боротьба 1919 року) // Збірник пам'яті Симона Петлюри. – Київ, 1992. – С. 68.*

²¹ *Коновалець Є. Причинки до історії української революції... – С. 336.*

¹⁶ *ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 175.*

¹⁷ *Там само. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 175.*

наддніпрянці*. Тому, на нашу думку, причини рішення треба шукати в іншому.

«Невідрадли обставини, в яких нашлись ми наслідком щораз більше зростаючої хвороби тифу, напору армії Денікіна і переходу галицьких частин на сторону Денікіна, примусили нас перевести демобілізацію корпусу Січових стрільців», – так пояснював ситуацію сам Є. Коновалець місяцем пізніше у листі до голови Українського горожанського комітету у Львові С. Федака²². Як свідчить член Стрілецької ради старшина М. Курах, рішення про розпуск формації СС не було викликане відмовою від подальшої боротьби за незалежність України²³. Навпаки, Є. Коновалець був переконаний у її необхідності. Однак при цьому командувач Січових стрільців був налаштований проти мирної угоди з Польщею, укласти яку явно прагнув уряд УНР. Галичани, які переважали серед командного складу СС, побоювалися, що порозуміння з Польщею коштуватиме Україні Галичини. Не могла не відштовхнути Є. Коновальця та його соратників від підтримки уряду УНР і хворобливо загострена реакція наддніпрянських кіл на «зраду» УГА, що виявилась у готовності бачити «зрадників» в усіх без винятку галичанах. Та й взагалі, ситуація справляла враження повного політичного і військового краху державного центру УНР; так само виглядало і становище табору ЗУНР разом із його Галицькою армією, що конала від тифу. Очевидно, Є. Коновалець сприймав ситуацію як поразку визвольної боротьби, – січово-стрілецький старшина Ф. Мамчур згадував, що командир СС, роздумуючи у ці трагічні дні над шляхами виходу зі скрутного становища, постійно «кляв найгіршим прокльоном, якого він коли-небудь уживав, а то: “От прокляття! От прокляття!”»²⁴.

Є підстави вважати, що саме в ці дні у Є. Коновальця з'явилась думка створити новий військово-політичний центр для ведення подальшої національно-визвольної боротьби. Імовірно, цю ідею

породило саме враження від військової та політичної катастрофи державних центрів УНР і ЗУНР та від їхньої нездатності самостійно оборонити незалежну Україну – без кабальних угод з поляками чи росіянами. Збереглися свідчення про те, що саме в ці дні Стрілецьку раду було фактично реорганізовано й перетворено з дорадчого органу при командирів СС на таємну військово-революційну організацію, готову за будь-яких обставин продовжувати національно-визвольну боротьбу²⁵. Очевидно, не випадково на останніх зборах Стрілецької ради Є. Коновалець закликав за всяку ціну зберігати військові сили і переходити до нелегальних методів роботи. Сам він збирався, як згадував сотник М. Курах, у супроводі начальника штабу полковника М. Безручка, підполковників В. Змієнка, Р. Дашкевича, Р. Сушка та інших січово-стрілецьких старшин виїхати до Польщі, щоб з'ясувати ставлення Варшави до «українського питання» й обговорити можливість формування військових частин з українських полонених²⁶. Як згадував один із січово-стрілецьких старшин, сотник Ф. Мамчур, також «виринула думка серед групи старшин старатися про дозвіл на переїзд через Польщу на Захід, спершу до Чехії і там, приєднавшись до галицької бригади в Німецькім Яблоннім (військової частини УГА, яка в ході українсько-польської війни у 1919 р. відступила на терен Чехословаччини і була там інтернована. – М. К.), зорганізувати з українців, що вертаються з італійського полону, поважну військову формацію та перекинути її на большевицький фронт. Поява сильної бойової одиниці могла завважити не тільки під оглядом стратегічним, але могла вплинути на зменшення польських апетитів, політичних і територіальних»²⁷. Окрім цього, у Варшаві Є. Коновалець збирався налагодити контакти з представниками держав Антанги²⁸.

²⁵ *Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – M/f. 92256. – Протоколи засідань Стрілецької Ради, січень–лютий 1920 р. – Арк. 869. Цікавий спогад залишив нам також сотник О. Навроцький, ветеран УГА та чільний діяч УВО-ОУН: «Між Усусами кружляла про Стрілецьку Раду така легенда: Чи то в статуті Стрілецької Ради останнього періоду пізньою осінню 1919 року, чи може в рішенні про розв'язання Корпусу СС в листопаді 1919 р., в Ст. Костянтиніві, була постановою такого мени-більш змісту: Якщо на території України витворилася б така ситуація, що не діяв би центральний український уряд, то Стрілецька Рада візьме владу в свої руки й буде переходно виконувати функцію уряду» (Навроцький О. Українська Військова організація. Організаційні початки й створення Начальної Колегії УВО // Голос комбатанта. – 1961. – Ч. 9 (15). – С. 10).*

²⁶ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33258. – Арк. 45 зв.

²⁷ Мамчур Т. Правда про обставини виїзду Головного отамана С. Петлюри за кордон... – С. 450.

²⁸ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33258. – Арк. 45 зв.

* Начальник штабу групи СС полковник М. Безручко був наддніпрянцем, начальники штабів 10-ї та 11-ї дивізій підполковники В. Змієнка та Ю. Отмарштайн – також. Із 6 командирів піших полків 5 були наддніпрянцями, з 3 командирів гарматних полків – 2. Рядовий склад групи переважно був наддніпрянським уже влітку 1919 р.; відсоток галичан став іще меншим восени 1919 р. через поповнення людьми з Правобережної України.

²² Центральний державний історичний архів (ЦДІА) України у Львові. – Ф. 462. – Оп. 1. – Спр. 235. – Арк. 3.

²³ Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33258. – Арк. 45.

²⁴ Мамчур Т. Правда про обставини виїзду Головного отамана С. Петлюри за кордон 5–6. XII.1919 року // Корпус Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. 1917–1967. – Чикаго, 1969. – С. 453.

Унікаючи участі Січових стрільців у ризикованому й, на перший погляд, безнадійному партизанському рейді, в який вирушила з «трикутника смерті» армія УНР, Є. Коновалець прагнув насамперед зберегти людську силу формації СС. Це була поки що єдина військова сила в його розпорядженні, що надавалася до створення самостійного військово-політичного центру. Сотникам І. Рогульському, М. Кураку та іншим старшинам, які залишалися в Україні, Є. Коновалець особисто віддав вказівку влитись до УГА й агітувати її бійців за розрив з білогвардійцями. Передбачалося також налагодити зв'язки з українськими боротьбистами й іншими лівими політичними партіями, що мали змогу діяти легально під більшовицькою окупацією. Великої ваги Є. Коновалець надавав і контактам з численними повстансько-партизанськими загонами, що взимку 1919/1920 р., в умовах дуже слабого впливу білогвардійської адміністрації на місцях, виявились чи не єдиними господарями на неозорих просторах Правобережної та Південної України.

Як уже було сказано, після рішення уряду й командування армії УНР ліквідувати регулярний фронт з'явився наказ січово-стрілецького керівництва розпустити формацію СС. Усіх Січових стрільців було оголошено звільненими з військової служби; охочі продовжувати боротьбу партизанськими методами могли приєднатися до армії УНР.

«[...] Ми дійсно рішилися були перевести в життя наш план, певні, що не знайде нічого такого, що могло би всі наші надії зруйнувати [...]», – писав дещо згодом про любарський період Є. Коновалець²⁹. Проте події розвивалися за іншим сценарієм. 6 грудня 1919 р. на Чорторию, яку на той час покинув Головний отаман С. Петлюра, напали польські частини. Поляки захопили місто, розбрівши вже демобілізованих Січових стрільців. Лише незначна кількість січовиків встигла приєднатися до Київської дивізії армії УНР; поодинокі Січові стрільці дісталися постою частин УГА³⁰. Більша ж частина бійців та командирів СС на чолі з самим отаманом Є. Коновальцем потрапила до польського полону (всього 80 старшин і 600 стрільців)³¹. Полонених було допроваджено

до окупованого польськими військами Луцька, де облаштували табір для українських військовополонених. Так, несподівано, всупереч усім їхнім планам та розрахункам, Є. Коновалець і його соратники опинилися за колючим дротом.

Рішення Стрілецької ради про демобілізацію СС не знайшло розуміння серед військового та державного керівництва УНР. Справа виглядала так, неначе січовики воліли опинитись у польському полоні, аніж продовжувати збройну боротьбу. Водночас, дії Стрілецької ради викликали також різке несприйняття й осуд з боку диктатури ЗУНР, що завжди дивилась на формацію Січових стрільців як на «галицьку» частину. Уже 20 січня 1920 р. в часописі «Український Прапор», що був офіційним органом диктатора ЗУНР, рішення керівництва СС про демобілізацію було названо «трагедією злочинної дурноти», а січово-стрілецьким командирам дорікалося за те, що вони не пішли «за здоровим інстинктом Галицької армії» і не пристали слідом за УГА на бік Денікіна³².

Утім, полонені січовики, ізольовані за колючим дротом, тривалий час і гадки не мали про подібні звинувачення на свою адресу. У Луцькому таборі вони не мали жодного зв'язку з навколишнім світом, тож про події в Україні могли лише здогадуватись. Не надходило звісток і від спеціально відрядженого на доручення Є. Коновальця по інформацію до Варшави сотника Я. Чижа. «Непевність, що далі, недостача мінімальної інформації і орієнтовки робить наше становище справді дуже неприємним [...] Довше держати всіх задля хвороби і недостачі грошей ніяк не можна», – писав у ці дні Є. Коновалець своєму давньому співробітнику й колишньому начальнику штабу СС отаману А. Мельнику, що разом із деякими старшинами штабу армії УНР потрапив до польського табору для полонених у Рівному³³.

Справді, становище українських старшин і вояків у польському полоні було надзвичайно важким. Ось як описував очевидець наприкінці грудня 1919 – на початку січня 1920 рр. умови життя у Луцькому таборі: «Шпиталь для хворих в в'язниці. Хворі лежать тісно один коло другого на паперових брудних матрацах з паразитами. В деяких камерах такий смрад, що завідуючий в'язницею, який супроводжував нашого старшину, вирвав. В касарнях –

²⁹ *Biblioteka Narodowa w Warszawie*. – *Archiwum im. Tarasa Szewczenki*. – *M/f.* 92256. – *Лист отамана Є. Коновальця до сотника Я. Чижа* [б. д.]. – *Арк.* 845.

³⁰ *Див., напр: Російський державний військовий архів (РГВА)*. – *Ф.* 40215. – *Он.* 2. – *Д.* 195. – *Л.* 71–71 об., 187.

³¹ *Biblioteka Narodowa w Warszawie*. – *Archiwum im. Tarasa Szewczenki*. – *M/f.* 92256. – *Лист отамана Є. Коновальця до сотника Я. Чижа* [б. д.]. – *Арк.* 846.; *ЦДІА України у Львові*. – *Ф.* 462. – *Он.* 1. – *Спр.* 235. – *Арк.* 3.

³² *Васькович Г. Євген Коновалець і Євген Петрушевич в 1920 – 1921 роках // Євген Коновалець та його доба*. – *Мюнхен, 1974*. – *С.* 313.

³³ *Архів Організації Українських Націоналістів (ОУН) в Києві*. – *Листи Є. Коновальця. 1919 – 1922, 1937 рр.* – *Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 31 грудня 1919 р.* – *Арк.* 43 зв.; *Там само*. – *Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 2 січня 1920 р.* – *Арк.* 45.

старшини з джурами. Сплять на цементній підлозі без подстілки. Завдяки переповненню помешкання – в ньому брудно: на чоловіка відпускається одна шістнадцята (1/16) фунта м'яса, жирів на 135 чоловік 2 фунта. Хліб для хворих дуже важкий. Настрій людей: зневірилися в можливість поліпшення стану і майбутнього формування і загальне невдоволення»³⁴. Важкі умови таборового побуту деморалізували членів Стрілецької ради. «Народна справа відійшла у поодиноких членів Стрілецької Ради на другий план, а на перший висунулося питання про те, як вийти з того скрутного

Є. Коновалець. Січень 1920 р.

положення, в котре кожний із них попав», – змушений був констатувати Є. Коновалець на чергових зборах січово-стрілецької організації³⁵.

У листі до голови Українського горожанського комітету у Львові С. Федака від 4 січня 1920 р. Є. Коновалець від імені січово-стрілецьких старшин просив якомога швидше передати С. Петлюрі «наше прохання чимскоріше вирішити дальшу нашу судьбу»³⁶. Усі спроби Стрілецької ради самостійно зв'язатися з С. Петлюрою, котрий, як було відомо січовикам, від початку грудня 1919 р. перебував у Варшаві, залишалися безрезультатними. «Ми вже кілька разів відбували довгі засідання Ради, на котрих обговорювали широко теперішнє наше становище, всякі можливості

відносно майбутнього, но недостача мінімальних принайменших інформацій не давала нам змоги прийняти певне рішення. Всі наші змагання направлені були на це, аби як-небудь зв'язатися з Варшавою і звітдам одержати дані для нашого орієнтування», – писав Є. Коновалець А. Мельнику в листі від 5 січня 1920 р.³⁷

Є. Коновалець та його соратники найдужче переймалися перспективами національно-визвольної боротьби. Що діялося в Україні після чергового нашестя більшовиків? Що сталося з розбитою білогвардійцями армією УНР? Яка доля спіткала Галицьку армію? Чи вцілів уряд УНР, і що він планував чинити надалі? Можливість існування державних осередків УНР та ЗУНР в умовах цілковитої втрати рідних теренів виглядала, як і раніше, вельми проблематичною. Здавалось, після військово-політичної катастрофи кінця 1919 р. багатьом наддніпрянським та галицьким політикам лишалося хіба що орієнтуватись на більшовиків, білогвардійців чи поляків. Повести ж український народ до боротьби проти окупантів, на думку Коновальця та його оточення, міг лише новий військово-політичний осередок, який і мала створити організація СС. «Всі дотеперішні досвіди кажуть припускати, що ще прийде момент об'єднуючого завдання стрілецтва, – заявляв на нарадах у Луцьку один із найстарших ветеранів січово-стрілецької формації сотник В. Кучабський. – В цей момент на Україні повинно явитись Стрілецтво, як якась четверта сила, котра не має нічого спільного з теперішніми трьома орієнтаціями»³⁸.

Коновалець не міг знати, що, незважаючи на нещодавню військовою й політичну катастрофу УНР, Головний отаман С. Петлюра зовсім не збирався складати зброю. Перебуваючи у Варшаві, С. Петлюра у ході переговорів із Начальником Польської держави Ю. Пілсудським зумів домогтися дозволу на формування українських частин із полонених, що перебували у польських таборах. 10 січня 1920 р. з'явився наказ Головної команди військ УНР про призначення колишнього начальника штабу групи СС підполковника М. Безручка командиром української стрілецької дивізії, що мала бути сформована з українських військовополонених³⁹.

У зв'язку з цим М. Безручка було терміново викликано з Луцького табору до Варшави, при чому ані його самого, ані Є. Коно-

³⁴ Руккас А., Ковальчук М. Діяльність військової секції при українській дипломатичній місії у Варшаві (грудень 1919 р. – липень 1920 р.) // Київська старовина. – 2003. – № 5. – С. 134–135.

³⁵ Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – M/f. 92256. – Протоколи засідань Стрілецької Ради, січень – лютий 1920 р. – Арк. 864.

³⁶ ЦДДА України у Львові. – Ф. 462. – Оп. 1. – Спр. 235. – Арк. 3.

³⁷ Архів ОУН в Києві. – Листи Є. Коновальця. 1919–1922, 1937 рр. – Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 5 січня 1920 р. – Арк. 47.

³⁸ Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – M/f. 92256. – Протоколи засідань Стрілецької Ради, січень – лютий 1920 р. – Арк. 866.

³⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 4.

Голова Директорії
Головний отаман С. Петлюра

вальця не поінформували про причини виклику. «Вправді не знаю точно, що спричинило цей факт, чи наші листи, які ми висилали в Варшаву і домагалися викликання туди кого-небудь з нас, чи може другі обставини, но сам факт, що Безручко вже їде в Варшаву, буде для нас в своїх наслідках корисним», – писав Коновалець Мельнику⁴⁰. Від'їжджаючи з табору, Безручко, на доручення Стрілецької ради, мав з'ясувати у Варшаві перспективи української справи.

Наказ про призначення командиром стрілецької дивізії, який М. Безручкові пред'явили у польській столиці, став для нього несподіванкою. Проте особливо вагались було ніколи – та й Луцький

табір не був надто принадним місцем для проживання, щоб туди повертатись. Прийнявши наказ, підполковник Безручко виїхав з Варшави до табору в Ланцуті, який було визначено як збірний пункт для формування української дивізії⁴¹. Відразу ж після цього він повідомив Коновальцеві про своє призначення.

До ідеї створити українську військову формуцію в Польщі Є. Коновалець та Стрілецька рада поставились досить обережно. В умовах фактичної відсутності українського війська її можна було б оцінити позитивно – проте січово-стрілецьке керівництво на чолі з Є. Коновальцем не вірило в успішну співпрацю з поляками і не

⁴⁰ Архів ОУН в Києві. – Листи Є. Коновальця. 1919–1922, 1937рр. – Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 5 січня 1920 р. – Арк. 48.

⁴¹ ЦДАВО України. – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 1604. – Арк. 6.

бажало компрометувати себе нею в очах галицької громадськості. Водночас, деякі члени Стрілецької ради (підполковники М. Безручко, Р. Сушко) вказували, що участь Січових стрільців у формуванні дивізії дасть їм можливість покинути табір для полонених і, в разі потреби, знову повернутися до збройної боротьби за незалежність України. Зрештою, Стрілецька рада вирішила дозволити усім охочим серед старшин СС долучитися до цієї ініціативи в індивідуальному порядку, зобов'язавши їх, як згадував Коновалець, «не створювати для спільного походу з поляками ніякої січово-стрілецької частини»⁴². Та водночас, уже на початку січня 1920 р. найголовнішим завданням Стрілецької ради було визначено створення закордонного осередку СС, що виконував би роль організаційного центру. З цією метою було вирішено домагатись у Головного отамана С. Петлюри, аби членів Стрілецької ради було звільнено з табору та надано їм право виїжджати за кордон – як свого роду компенсацію за участь у ланцутському формуванні⁴³.

Командування СС після демобілізації. Лютий 1920 р.

⁴² Коновалець Є. Причинки до історії української революції... – С. 339.

⁴³ Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – M/f. 92256. – Протоколи засідань Стрілецької Ради, січень – лютий 1920 р. – Арк. 866 зв., 868.

Формування української дивізії в Ланцуті спершу дещо затяглося, оскільки польська військова влада явно не сприяла процесові. Коли ж у лютому 1920 р. дивізію М. Безручка нарешті почали створювати, до її лав зголосилося чимало січово-стрілецьких старшин, які й обійняли в ній командні посади: підполковник В. Змієнко (начальник штабу дивізії), підполковник Р. Сушко (командир бригади), поручник А. Домарадський (начальник оперативного відділу штабу дивізії), поручник П. Серга (начальник розвідувального відділу), сотник Г. Гладкий (начальник культурно-освітнього відділу) та ін.⁴⁴

Є. Коновалець не надто покладався на успіхи подібних формувань, як, утім, і всієї діяльності державного осередку УНР у Варшаві. Як і раніше, він не полишав надій створити власну військово-політичну організацію і з цією метою вживав заходів передусім щодо звільнення січово-стрілецьких старшин з Луцького табору⁴⁵. Проте польська влада, хоча й вела з урядом УНР переговори, не поспішала звільняти січовиків, розглядаючи їх як потенційно ворожий елемент. Було обмежено навіть прийом січово-стрілецьких старшин до української дивізії М. Безручка. Життя ж у Луцькому таборі залишалось надзвичайно важким. Деякі кошти для покращення умов таборового існування передав Січовим стрільцям отаман А. Мельник, що впродовж 3–27 лютого 1920 р. на доручення військового міністерства УНР об'їздив Кам'янець-Подільський, Рівне, Луцьк⁴⁶. Однак суттєво покращити становище полонених це, звичайно, не могло. Є. Коновалець прагнув якомога швидше дістатись на волю, щоб нарешті отримати можливість впливати на політичну ситуацію. Звістки, що надходили до табору, лише підштовхували його до дій.

У лютому–березні 1920 р. стан української справи був критичним. Події на міжнародній арені свідчили, що держави Антанти не збиралися приділяти надмірної уваги проблемам «російської спадщини»; Великобританія навіть розглядала можливість налагодити товарообмін з більшовицькою Росією. Стосовно Галичини – Найвища рада Антанти ще у грудні 1919 р. висловила про тимчасовий характер польської окупації краю, проте Польща

ігнорувала подібні декларації. У колах УНР ситуацію розцінювали як вкрай несприятливу. «Можна з певністю сказати, що сучасний політичний мент являється кризою для української справи», – повідомляв 1 березня 1920 р. з Парижа військовий експерт української делегації на Паризькій мирній конференції полковник В. Колосовський⁴⁷. Зневіра та розпач панували серед українських політиків та дипломатів.

Були й гарні новини, які, втім, не сприяли планам Є. Коновальця створити власну військово-політичну організацію. На початку 1920 р. вже було очевидним, що «трикутник смерті» кінця 1919 р. не став фіналом діяльності державного центру УНР. Українська армія не лише не загинула, але й успішно здійснювала героїчний Перший зимовий похід у запіллі білогвардійських та більшовицьких військ. Уряд УНР, хоча фактично й залишився без території, але вів переговори з польським державним керівництвом щодо підтримки в боротьбі проти більшовиків. С. Петлюра та його оточення сподівалися також, що ці переговори піднімуть вагу УНР на міжнародній арені. Отже, національно-визвольна боротьба тривала, і на чолі її надалі стояли Головний отаман С. Петлюра та уряд УНР.

У той же час безрадісним залишалось становище УГА. Галицькі старшини та вояки були невдоволені союзом з Денікіним, проте скрутні обставини (епідемія тифу, відсутність матеріального забезпечення тощо) не давали їм поки що змоги продовжувати збройну боротьбу. Навпаки, після того як у січні 1920 р. Поділля зайняли більшовицькі війська, галичанам довелося піти на союз із червоними. 12 лютого 1920 р. «Ревком» Начальної команди Галицької армії підписав угоду з Реввійськрадою 12-ї більшовицької армії про входження УГА до складу Червоної армії⁴⁸. Емісари Є. Коновальця, що перебували в УГА (сотники М. Курах, І. Рогоульський та ін.), були змушені лише пристосовуватись до нових обставин, чекаючи нагоди вплинути на ситуацію.

Обмірковуючи становище, що склалося, Стрілецька рада посилено шукала шляхів, як зреалізувати свої плани. Значні надії Є. Коновалець покладав на можливість використати в ролі збройної сили галицьку бригаду підполковника А. Вариводи, що, як уже згадувалося, перебувала на території Чехословаччини в таборі для інтернованих Німецьке Яблонне. Бригада нараховувала в своєму складі понад 5000 старшин і вояків (за іншими даними – понад

⁴⁴ Див.: Самутин П. VI-а Січова Стрілецька дивізія // *Вісті Комбатанта*. – 1970. – Ч. 3–4 (46–47). – С. 15–16; Самутин П. Командний склад VI-ої Січової Стрілецької дивізії 1920 р. // *Вісті Комбатанта*. – 1973. – Ч. 3 (65). – С. 72–85.

⁴⁵ *Архів ОУН в Києві*. – Листи Є. Коновальця. 1919–1922, 1937 рр. – Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 2 лютого 1920 р. – Арк. 50–51.

⁴⁶ Там само. – Арк. 44 зв.

⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4211. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 121.

⁴⁸ Шанковський Л. *Українська Галицька армія. Воєнно-історична студія*. – Львів, 1999. – С. 259.

6000)⁴⁹. У лютому 1920 р. Стрілецька рада остаточно виробила план дій – бригаду Вариводи мали поповнити українськими військово-вополоненими з інших країн Європи, щоб розгорнути на її базі щонайменше дивізію. Це військове з'єднання січово-стрілецька організація збиралась перевести через Румунію на терен Південної України з метою підняти там повстання проти російсько-більшовицьких окупантів. Є. Коновалець та його соратники сподівалися, що в разі успіху до них приєднається УГА, а можливо й армія УНР. 27 лютого 1920 р. на засіданні Стрілецької ради було вирішено, що роботу в Чехословаччині провадитимуть старшини І. Андрух і Р. Дашкевич, з Відня їм допомагатимуть А. Мельник та Ю. Отмарштайн, які саме у цей час одержали від уряду УНР призначення на військово-дипломатичну роботу до Австрії. Планувалося стягнути до Чехословаччини й усіх колишніх січовиків з армії УНР, яка все ще перебувала в Зимовому поході, а також із лав УГА (тепер уже червоної)⁵⁰.

Тоді ж Є. Коновалець надіслав С. Петлюрі прохання дозволити членам Стрілецької ради зайнятися організацією переїзду бригади А. Вариводи з Чехословаччини до України. Звичайно, повністю С. Петлюрі плану не подали. Коли, як згадував Коновалець, Головний отаман «викликав мене й моїх товаришів з Стрілецької

Отаман А. Мельник

⁴⁹ *Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – M/f. 69010. – «Записки й вражіння» старшини УГА. – Арк. 34 зв. Купцов А., Срібняк І. Інтерновані вояки УГА у таборах Чехословаччини (1919–1923 рр.). – Київ, 2001. – С. 5.*

⁵⁰ *Ibid. – M/f. 92256. – Протокол засідання Стрілецької Ради з дня 27 лютого 1920 р. – Арк. 870 – 870 зв.*

Ради до Варшави, ми представили йому, що при допомозі української бригади бажаємо створити новий зав'язок січового стрілецтва для активної боротьби проти більшовиків»⁵¹. С. Петлюра дав дозвіл на залучення січово-стрілецьких старшин до військово-дипломатичних структур УНР у Чехословаччині з метою організувати переїзд бригади Вариводи до України. Після нетривалих консультацій зі Стрілецькою радою було вирішено направити до Праги А. Мельника, І. Андруха, Р. Пашкевича, В. Кучабського, Ю. Отмарштайна, М. Матчака⁵².

На початку квітня 1920 р. за розпорядженням С. Петлюри українським військовим агентом у Чехословаччині з одночасним виконанням обов'язків ревізора військових місій УНР за кордоном було призначено А. Мельника. Як уже зазначалось, А. Мельник був давнім співробітником Є. Коновальця та «старим» січовиком, одним із засновників формації СС. Призначення А. Мельника на цю посаду Стрілецька рада розцінила як надзвичайно сприятливий чинник і запоруку успіху майбутньої акції.

Після цього Є. Коновалець у супроводі найближчих соратників, січово-стрілецьких старшин Ю. Отмарштейна, В. Кучабського, І. Андруха, Р. Дашкевича та ін., нарешті виїхав з Варшави... але не до Праги, а до Відня. Тут наприкінці весни 1920 р. і зібралася Стрілецька рада.

Відень на той час був одним із найбільших осередків української еміграції у Європі. Окрім численних емігрантів та біженців з Наддніпрянської України, тут перебувало й чимало галицьких політиків – разом з еміграційним урядом ЗУНР на чолі з диктатором Є. Петрушевичем. «[...] Відень був тоді найбільшим і найметушливішим осередком української політичної еміграції, – згадував український журналіст І. Кедрин. – У Відні були два, обидва визнані австрійським урядом, посольства: УНР і ЗУНР. Тут був десяток українських установ і організацій та цілий спектр партій і груп, з яких кожна мала свій пресовий орган. На превеликий жаль, цей значний гурт українських інтелектуальних і громадсько-політичних сил, замість організуватись для спільної політичної акції та культурної праці, розпорочився і марнувався у палкій боротьбі проти всіх»⁵³.

⁵¹ *Коновалець Є. Причинки до історії української революції... – С. 338.*

⁵² *Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – M/f. 92256. – Протокол засідання Стрілецької Ради з дня 10 березня 1920 р. – Арк. 871 – 873.*

⁵³ *Кедрин І. Видатна індивідуальність // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 343.*

Саме у Відні, що був свого роду столицею української еміграції, Є. Коновалець і збирався розпочати працю зі створення нового українського військово-політичного центру під егідою Січових стрільців.

Та не встиг він розгорнути діяльність січово-стрілецької організації, як наприкінці квітня 1920 р. наспіли звістки про дві події надзвичайної ваги, що ставили під удар усі плани Стрілецької ради – антибільшовицьке повстання Галицької армії та Варшавську угоду між Польщею й урядом УНР.

Повстання галицьких бригад проти більшовиків, що стихійно спалахнуло наприкінці квітня 1920 р., перекреслило намір Коновальця використати УГА як збройну силу. Повернувши зброю проти червоних, з'єднання Галицької армії перейшли на бік польських військ, якими й були роззброєні. Тож УГА як військова сила припинила своє існування. Не дивно, що Є. Коновалець, за спогадами М. Кураха, засудив виступ Галицької армії як передчасний⁵⁴.

Зовсім не сприяла заходам колишнього командира Січових стрільців і Варшавська угода про спільну боротьбу проти більшовицької Росії, укладена наприкінці квітня 1920 р. між польським та українським урядами. Згідно з положеннями угоди, уряд УНР визнав анексію Польщею Галичини й Західної Волині. Своєю чергою, Польща офіційно визнала незалежність УНР, а очолювану С. Петлюрою Директорію – верховною владою в Україні, зобов'язавшись надати їй військову підтримку у війні з більшовиками. Уже 25 квітня 1920 р. польські війська розгорнули наступ на окуповані терени Правобережної України, завдавши

Диктатор ЗУНР Є. Петрушевич

червоним низку нищівних поразок. Армія УНР, що все ще перебувала у Першому зимовому поході, отримавши звістку про ці події, вирушила на з'єднання з польським фронтом.

Стало зрозумілим, що Польща у своїй «українській політиці» поставила на підтримку уряду УНР на чолі з С. Петлюрою. Незавжди було також передбачити, що в разі воєнного успіху концепція українсько-польської співпраці могла стати визначальною в політиці уряду УНР, а це, звісно, було зовсім не до вподоби Є. Коновальцю. «Ясно, що перешкодити українсько-польському союзі ми не мали змоги, але не хотіли також брати участі в цьому почині», – зазначав він згодом у споминах⁵⁵.

Союз УНР з Польщею досить неоднозначно сприйняло українське суспільство в Галичині та Наддніпрянщині. Чимало українських політиків у той час, а також і згодом – уже на еміграції, – нищівно критикували Варшавську угоду, зображаючи її ледь не як «національну зраду».

Звичайно, й сьогодні важко об'єктивно оцінити українсько-польський союз 1920 р. та його наслідки для української справи. Однак усе ж, заради справедливості, потрібно зазначити, що Варшавська угода не була надто популярною й серед державного керівництва УНР, яке сприймало її радше як вимушений крок – єдину за тих обставин можливість продовжити збройну боротьбу з більшовиками. Не знайшов українсько-польський союз підтримки і серед військового керівництва УНР. З приходом на Наддніпрянщину польського війська, що не надто зважало на українців, як згадував командувач армії УНР генерал М. Омелянович-Павленко, «хто властиво був правдивим господарем краю – було неважко розібратися»⁵⁶. Це породжувало подекуди відверте невдоволення українського військового керівництва. Як свідчив очевидець, чимало представників вищого командного складу армії УНР сприймали «поляків як засіб для досягнення певної цілі – вигнання більшовиків з України, цілком слушно розраховуючи, що після цього українське селянство, шляхом організації військових повстань, спираючись на регулярну армію, зуміє вигнати поляків зі своїх теренів»⁵⁷.

⁵⁵ Коновалець Є. *Причини до історії української революції.* – 1948. – С. 40. Цікаво, що у різних виданнях «Причинок...» трапляються різночитання, й навіть подекуди відсутні цілі абзаци, як наприклад наведений вище – у вже цитованому київському виданні 1992 р.

⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4012. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 11.

⁵⁷ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. 6217. – Оп. 1. – Д. 56. – Л. 3.

⁵⁴ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33258. – Арк. 55.

Є. Коновалець, який і сам тривалий час обіймав командні посади в армії УНР та особисто знав практично всіх її вищих воєначальників, як і багатьох політиків, не міг не розуміти, що у таборі УНР на «зречення» Галичини й союз із Польщею дивились як на тимчасове явище. Проте він також усвідомлював, що Варшавська угода підривала авторитет уряду УНР серед галицького громадянства й тих політичних сил, які виступали з позицій української соборності. Ця обставина мимоволі сприяла політичній

М. Матчак

діяльності січово-стрілецької організації, що незмінно декларувала свою відданість соборницькій ідеї.

До речі, в боях польських військ за Київ узяла участь і 6-та стрілецька дивізія полковника М. Безручка – та сама, що формувалася на початку 1920 р. з колишніх українських полонених. Збереглися цікаві спогади сотника М. Кураха про зустріч з М. Безручком у визволеному Києві у травні 1920 р.: «У великій таємниці Безручко мене повідомив, що Коновалець налаштований проти Петлюри і задумує скинути його і самому очолити український націоналістичний

М. Курах

рух. Своє знаходження разом з шостою дивізією в армії Петлюри Безручко пояснив тим, що це зроблено за наказом Коновальця, як

виведення вірних йому військ на Україну»⁵⁸. Колишні січовики, як уже згадувалось, обіймали командні посади головним чином у штабі дивізії та в 16-й бригаді підполковника Р. Сушка.

Втім, у випадку з 6-ю стрілецькою дивізією про «вірні війська» все ж навряд чи могло йтися. Дивізія була створена як з'єднання регулярної Дієвої армії УНР і такою пройшла всю кампанію 1920 р., неодноразово демонструючи приклад звитяги та героїзму в боях проти більшовиків. Коли ж невдовзі після здобуття Києва емісар Стрілецької ради сотник М. Матчак прибув до 6-ї стрілецької дивізії з завданням організувати в її лавах січово-стрілецьку «військову організацію», він наштотхнувся на «недовіру» до цих заходів з боку підполковника Р. Сушка⁵⁹. Цей, схоже, вів свою власну лінію, зберігаючи вірність радше уряду УНР, аніж Стрілецькій раді.

Як свідчить М. Курах, Головний отаман С. Петлюра у травні 1920 р. вже був поінформований про справжні наміри Є. Коновальця⁶⁰. Проте навряд чи у С. Петлюри були підстави побоюватись суперництва з Є. Коновальцем, що як претендент на владу не мав у своєму розпорядженні ані війська, ані громадської підтримки, а спирався лише на гурток давніх бойових соратників. Розумів слабкість січово-стрілецької організації і сам Є. Коновалець. Виступ УГА, приєднання армії УНР до польських військ поховали надії командира Січових стрільців створити власну військову силу в Україні. Отже, залишалось тільки шукати можливості для організації такої сили за кордоном – із багатотисячних мас полонених-українців, що перебували у різних країнах Європи.

Головна роль у планах Є. Коновальця належала вже неодноразово згадуваній бригаді А. Вариводи у Німецькому Яблонному. Своїх намірів щодо неї члени Стрілецької ради не приховували від емігрантського середовища. «Кажуть, прийде Коновалець, щоб змінити Вариводу», – занотував відомий український політик М. Шаповал до свого пражського щоденника ще 16 квітня 1920 р.⁶¹

На початку травня 1920 р. Стрілецька рада вислала до Праги сотника І. Андруха та ще 15 січово-стрілецьких старшин, яких за розпорядженням А. Мельника було включено до складу військово-

⁵⁸ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33258. – Арк. 49 зв.

⁵⁹ Кучерук О. Протокол засідання Стрілецької Ради 10–12 вересня 1921 року // *Воєнна історія*. – 2002. – № 1. – С. 139.

⁶⁰ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33258. – Арк. 50 зв.

⁶¹ Там само. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 119. – Арк. 163.

санітарної місії УНР (сотники Ф. Мамчур, Я. Чиж, В. Чорній, поручники Збудовський, В. Романишин, С. Козак та ін.)⁶². Вони мали на практиці здійснювати задум Коновальця – формувати військові частини з українських військовополонених у Чехословаччині. Безпосередньо реорганізацією та розгортанням бригади у Німецькому Яблонному мали займатись полковник Ю. Отмарштейн і колишній військовий агент УНР у Празі сотник Е. Гарнишевський, що висловив готовність сприяти почину січовиків⁶³.

На перший погляд, перспективи військових формувань з українських полонених видавались обнадійливими. Лише в Німеччині станом на 1 червня 1920 р. перебували понад 40 тис. військовополонених-українців⁶⁴. Значний контингент українців числився також в австрійських таборах для полонених й інтернованих. Ще кілька тисяч полонених-українців перебували в Італії та Угорщині.

Проте емісарів Стрілецької ради чекала прикра несподіванка. Уже невдовзі виявилось, що полонені (як галичани, так і наддніпрянці) зовсім не прагнуть знов опинитись на війні, а мріють лише про одну-однісіньку річ – якомога швидше потрапити додому. Частина полонених-наддніпрянців, що надходили з Угорщини та Німеччини, взагалі виявляла стійкі пробільшовицькі настрої. Галичани ж, які поверталися з італійського полону, були цілковито байдужими до справи січово-стрілецького формування. Так, з поповнення в 1500 чоловіків на збірний пункт бригади з'явилися лише 8, решта полонених вирушили додому (навіть знаючи, що попереду їх чекають польські табори)⁶⁵.

14 червня 1920 р. сотник І. Андрух надіслав Є. Коновальцю листа, у якому докладно виклав безрадісні реалії закордонних «формувань». «Коли Ви, пане полковнику, виносите з цього, що по Європі розкидана маса українців по полонам та всім усюдам, що їх всіх можна б втягнути до такого формування і з ним іти на Україну будувати під боком Східної Росії свою самостійну державу, вже не кажу в парі з поляками, а зовсім самостійно, то тут, на мою думку, Ви не зовсім орієнтуєтесь в настроях цих людей та їх політичних переконаннях»⁶⁶. На думку І. Андруха, годі було сподіватися на

Бригада в Німецькому Яблонному. 1920 р.

успіх навіть серед галичан: «Ці люди, які натерпілися по польським лагерьям та тюрмам і послідні свої сили згодні були б віддати на боротьбу з поляками для самої помсти, а не на боротьбу з большевиками, на яких вони сьогодні раді б краще дивитися як на своїх союзників в боротьбі з поляками, чим на ворогів [...] І коли б Ви навіть переконали галичан, що поляків можна бити лише тоді, коли ми будемо на Україні і будемо мати сильну армію, то вистачить одна відповідно зрадагована большевицька відозва чи один агітатор большевицький і вся Ваша робота зіпсована [...]»⁶⁷. І. Андрух був твердо переконаний, що формування будь-яких частин із колишніх військовополонених є справою неможливою, жодного сенсу в подібній роботі немає, а для членів січово-стрілецької організації надалі залишатися в Чехословаччині – це лише безнадійно марнувати час. «Чого ж тут манати себе надією? Тож смішно стає, коли Ви назначаєте і посилаєте командирів куренів на такі місця, де ще не знаєте, чи його приймуть взагалі, говорите про формування штабів і це все називаєте підготовкою до формування так званої бригади, – писав І. Андрух. – Я особисто і другі старшини СС

⁶² Архів ОУН в Києві. – Листи Є. Коновальця. 1919 – 1922, 1937 рр. – Лист І. Андруха до Є. Коновальця від 19 травня 1920 р. – Арк. 52–53.

⁶³ Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН. Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. – [Б. м.], 1947. – С. 32.

⁶⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 203. – Арк. 2 зв.

⁶⁵ Архів ОУН в Києві. – Листи Є. Коновальця. 1919 – 1922, 1937 рр. – Лист І. Андруха до Є. Коновальця від 14 червня 1920 р. – Арк. 55 зв.

⁶⁶ Там само. – Арк. 54 зв.

⁶⁷ Архів ОУН в Києві. – Листи Є. Коновальця. 1919 – 1922, 1937 рр. – Лист І. Андруха до Є. Коновальця від 14 червня 1920 р. – Арк. 55.

змушені дивитися на це з усмішкою і дивуюся, що Ви так легко дивитеся на цю справу»⁶⁸.

Між тим, у червні 1920 р. через брак коштів «військового фонду» УНР по країнах Європи було ліквідовано українські військово-санітарні місії, що відразу ж призвело до погіршення умов догляду за військовополоненими-українцями⁶⁹. Остаточо припинилося надання полоненим гуманітарної та харчової допомоги, завмер процес репатріації на Батьківщину. Погіршення матеріальних умов призвело до того, що серед полонених-українців швидко ширилися зневіра та апатія, а подекуди – відверто пробільшовицькі настрої. Про жодне формування за таких обставин не могло бути й мови...

Водночас з'ясувалося, що командування бригади у Німецькому Яблонному на чолі з полковником А. Вариводою визнає своєю владою лише диктатора ЗУНР Є. Петрушевича, від якого Стрілецька рада на цей час помітно дистанціювалася. Полковник Варивода категорично відмовився підлягати наказам будь-якої іншої української влади. Відтак, таборова брама несподівано виявилась для емісарів Стрілецької ради зачиненою...

Що справа зайшла в глухий кут, збагнув і Є. Коновалець. «У зв'язку з нашими заходами в справі перевезення бригади на Україну поведено проти нас з боку галицького еміграційного центру, команди бригади й поодиноких людей без розбору засобів дуже гостру кампанію, – згадував він по тому. – На нас посипалися різного роду наклепи аж до того, що ми є польськими запроданцями й що українську бригаду хочемо передати в руки поляків. Рівно ж і ті наддніпрянські кола, що були поклонниками польсько-української згоди, включно з пок. Головним отаманом, почали дивитися на нас скоса, закидаючи нам, що ми ставимося негативно до польсько-українських зв'язків»⁷⁰.

За дорученням С. Петлюри питання про бригаду А. Вариводи порушив перед польською владою начальник військової секції при дипломатичній місії УНР у Варшаві генерал В. Зелінський. Проте поляки досить обережно поставились до цієї специфічної військової частини, добре знаючи про її політичну орієнтацію. Офіційна ж Прага заявила про готовність передати бригаду в

Робітнича сотня в Чехословаччині

підпорядкування командуванню армії УНР лише в разі згоди на це з боку А. Варшави⁷¹. Ось тут і виявилось, що польські чинники, які на словах засвідчували свою принципову згоду стосовно перекидання бригади до України, на практиці не надто поспішали вживати якихось заходів. Як наслідок, наприкінці червня 1920 р. справа все ще не зрушила з мертвої точки.

Події, що розгорнулись у цей час в Україні, поставили у справі бригади Вариводи останню крапку. Польсько-українські війська під натиском більшовиків були змушені розпочати загальний відступ з України, і впродовж кількох тижнів червоні знову заволоділи Наддніпрянщиною. Втрата власного терену поклала край і намірам використати в боротьбі з більшовиками «закордонні» українські військові формування – перекидати їх тепер просто не було куди.

Отже, плани Стрілецької ради створити власне військо спіткала невдача. Січово-стрілецькій організації не лише не вдалося досягнути наміченого результату, але й, як стало зрозумілим улітку 1920 р., на ідеї «закордонних» українських військових формувань сміливо можна було ставити хрест.

Окремі січовики, в тому числі й сотник І. Андрух, пропонували перенести діяльність організації СС з-за кордону до Наддні-

⁶⁸ Архів ОУН в Києві. – Листи Є. Коновальця. 1919 – 1922, 1937 рр. – Лист І. Андруха до Є. Коновальця від 14 червня 1920 р. – Арк. 57.

⁶⁹ Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914 – 1920 рр.). – Київ, 1999. – С. 165.

⁷⁰ Коновалець Є. Причини до історії української революції // Історія Січових стрільців. Военно-історичний нарис. – Київ, 1992. – С. 339–340.

⁷¹ ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 343. – Арк. 1.

пряньської України, охопленої повстансько-партизанським рухом проти червоних. Справді, влітку 1920 р. селянські антибільшовицькі повстання у Наддніпрянщині набули чималого розмаху, суттєво послаблюючи комуністичний режим. Так, на Київщині діяли численні повстансько-партизанські загони отаманів Голого, Гризла, Цвітковського, Струка, на Кременчуччині – загони Шевченка, Деркача, Хмари, Каліберди, на Полтавщині – Гонти й Христового, на Поділлі – Шепеля і Заболотного, на Волині – загони Мордалевича⁷². У районі Єлисаветградщини та в південній Київщині діяла навіть ціла Олександрійська повстанська дивізія, у лавах якої в серпні–вересні 1920 р. налічувалось до 15 тис. озброєних селян⁷³. Окрім цих, досить значних за своєю чисельністю повстанських з'єднань, практично у кожному повіті проти червоних боролися невеличкі повстанські відділи.

Повстанському рухові бракувало організаційного оформлення, а особливо – кваліфікованого військового керівництва. Іншими словами, не вистачало досвідчених старшин, здатних повести селянські загони в бій проти частин регулярної армії. Тож поки січово-стрілецькі старшини у Празі й Відні займалися «закордонними формуваннями» та пошуками «орієнтирів» національно-визвольного руху, в Україні палахкотіла селянська війна, яку фактично не було кому очолити. Та незважаючи навіть на те, що «закордонна робота» зазнала цілковитого фіаско, ані Є. Коновалець, ані його соратники не виявляли бажання повертатися з еміграції, щоб особисто долучитись до боротьби з більшовиками.

* * *

Натомість увагу Стрілецької ради на тривалий час прикувала Галичина, де українська громадськість не полишала надії скинути польську окупацію. Загалом, у галицькому суспільстві на цей час усталилось тверде переконання, що саме поляки, а не росіяни, є головним національним ворогом українців. Відтак, розцінивши Варшавську угоду як зраду з боку уряду УНР, чимало галицьких політиків та громадських діячів стали покладати надії у справі визволення Галичини на більшовиків. Наближення Червоної армії до Галичини у липні 1920 р. лише посилювало ці настрої. Перебуваючи на еміграції в Карлсбаді, відомий український діяч Є. Чикаленко

так описував у ці дні атмосферу, що панувала серед галичан-емігрантів: «Галичани радіють, що нарешті вони визволяться з польського ярма; большевиків же вони не бояться, бо коли вони відберуть землю, то в поляків для українських селян, коли відберуть фабрики та капітали, то не від українців, а від поляків та від жидів, бо галичани, як пише в одкритці д-р Кос, не мають чого боятись, бо голий не боїться розбою»⁷⁴.

У середині липня 1920 р. більшовицька армія, завдавши польським військам кілька поразок, розгорнула наступ на Польщу⁷⁵. В Галичині населення чекало приходу більшовиків зі змішаними почуттями надії та остраху. Однак становище виявилось ще драматичнішим, коли вслід за поляками, що відступали, до Галичини відійшли й війська УНР, які заледве стримували натиск червоних. Виникла ситуація, коли українська армія фактично обороняла окуповану поляками Галичину від більшовиків. У цих умовах, як згадував командувач армії УНР М. Омелянович-Павленко, «інтелігенція Галичини без застережень стала вороже до політичного провідництва УНР, а на армію змагалася впливати в змісті прищеплення їй думки помилковости в провадженні боротьби поруч з Польщею»⁷⁶.

Антипольські настрої галицького громадянства більшовики намагались використати у своїх цілях. У численних радянських відозвах та деклараціях галичан переконували, що Червона армія прийшла лише «визволяти» край від польського панування та дати змогу його мешканцям самим визначити свою долю. На початку липня 1920 р. більшовики навіть створили майбутній «уряд» Галичини – Галицький революційний комітет (Галревком), до складу якого ввійшли й деякі прокомуністично налаштовані галицькі діячі. 15 липня Галревком оголосив про створення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки, задекларувавши їй «державну незалежність»⁷⁷. «Хай живе вільна свободна Радянська Галичина!» – таким був головний лейтмотив відозви, виданої Галревкомом «до селян та робітників Галичини»⁷⁸.

У той же час, у складі декількох більшовицьких дивізій діяли галицькі полки, складені з решток Червоної української галицької

⁷⁴ Чикаленко Є. *Щоденник 1919 – 1920*. – Київ–Нью-Йорк, 2005. – С. 399.

⁷⁵ Klimecki M. *Galicja Wschodnia 1920*. – Warszawa, 2005. – S. 108–114.

⁷⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4012. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 32.

⁷⁷ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. *Енциклопедичний довідник*. – Київ, 1987. – С. 128; ЦДАВО України. – Ф. 2189. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 12.

⁷⁸ Центральный музей Вооруженных сил России. – Фотофонд. № 57403.

Галицький революційний комітет

армії (ЧУГА)⁷⁹. У захопленому більшовиками Тернополі стояв загін колишніх Українських січових стрільців (УСС), що після квітневого повстання ЧУГА залишились на боці червоних⁸⁰. Більшовики намагались продемонструвати галицькому громадянству, що лише радянська влада може забезпечити українцям Галичини національну державність. І якась частина галицького суспільства, здавалось, повірила в те, що їхнім єдиним союзником у боротьбі з Польщею може бути тільки радянська Росія... Коли наприкінці липня 1920 р. більшовики вступили до Тернополя, делегати міста урочисто вітали їх як «визволителів» від польського ярма⁸¹.

На такі настрої української громадськості Галичини не могла не зважати й Стрілецька рада, що у липні 1920 р. зібралась у Празі на своє чергове засідання⁸². Перспективи загалом були безрадісними: створити власне військове формування січовикам не вдалось, з політичним авторитетом січово-стрілецької організації теж якось

не склалося... Більшовицька Росія, як і раніше, начебто залишалася в ролі ворога української державності, проте гасло збройної боротьби з нею було поки що знято з порядку денного. Натомість на знак протесту проти оборони армією УНР Галичини від більшовиків «для поляків» Стрілецька рада вирішила розірвати відносини з урядом УНР⁸³.

Після цього Рада звернулася до колишніх Січових стрільців із закликом повертатися до Галичини*. Цікаво, що самі її члени робити це не поспішали, зовсім не бажаючи наражатися на небезпеки війни чи принади більшовицького панування.

Та, очевидно, на засіданні Стрілецької ради було сказано не все, і тому вже на початку серпня 1920 р. у Празі з ініціативи Є. Коно-

Стрілецька рада. Прага. Липень 1920 р.

⁷⁹ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С. 314–315.

⁸⁰ Курах М. Нові причини до історії УГА // Голос Комбатанта. – 1960. – Ч. 6(12). – С. 24.

⁸¹ Гіряк Н. Останній акт трагедії Української Галицької армії. – [Б. м.], 1959. – С. 246.

⁸² Коновалець Є. Причинки до історії української революції... – С. 340.

⁸³ Кучерук О. Протокол засідання Стрілецької Ради... – С. 138.

* Твердження Є. Коновальця у спогадах про те, що «після цього засідання Стрілецької Ради перестала фактично існувати січово-стрілецька організація» (див.: Коновалець Є. Причинки до історії української революції... – С. 340), як побачимо далі, не відповідає дійсності.

вальця відбувся з'їзд «представників українських військових організацій за кордоном»*. До числа цих останніх було зараховано віденський гурток Січових стрільців, що спеціально для з'їзду прибрав назву «Український союз старшин у Відні», а також українські робітничі сотні у Чехословаччині, сформовані за розпорядженням Є. Коновальця з відправлених раніше до Праги січово-стрілецьких старшин. Крім того, до участі у роботі з'їзду було залучено ще кількох старшин з бригади Вариводи, які, зрозуміло, окрім себе самих, нікого більше не представляли, а також «представників американської еміграції», що незрозуміло як опинились у Празі⁸⁴. Оскільки з'їзд був насправді лише розширеним виданням Стрілецької ради, то й постанови його щодо сучасного політичного моменту відображали її позицію. «З'їзд констатує, що причиною національної катастрофи є факт, що на українських землях маємо три уряди (петлюрівський, більшовицький і диктатора)», – так передавав ухвалу з'їзду співробітник державного центру ЗУНР Л. Мишуга в листі до диктатора Є. Петрушевича від 20 серпня 1920 р.⁸⁵ Як згадував сам Є. Коновалець, з'їзд закликав не чинити збройного опору більшовикам, під чиєю владою опинилася переважна частина теренів України, а провадити боротьбу за незалежність, зберігаючи наявні в Україні й за кордоном українські військові частини⁸⁶. Делегати висловили переконаність у тому, що після досягнення «соборності українських земель під більшовиками» стане можливим розгорнути боротьбу і за незалежність УНР.

Очевидно, подібні думки й справді перегукувались із настроями значної частини галицького суспільства. Так, командувач армії УНР М. Омелянович-Павленко згадував, що саме у цей час прибули до армії делегати від Коломийщини пропонували, аби він «скористав з існуючих для Польщі затруднень і підняв повстання на Галичині»⁸⁷.

* Ось уже понад вісімдесят років у всіх без винятку дослідженнях з новітньої історії України цей з'їзд датовано 31 серпня, як про це пише у спогадах полковник Є. Коновалець. Однак насправді він відбувся на початку серпня – про це повідомляла тогочасна преса. «В перших днях цього місяця відбувся у Празі військовий з'їзд, в якому взяли участь деякі старшини з Української Бригади і робітничих сотень в Чехо-Словацькій державі та Союзу старшин у Відні,» – писав 29 серпня 1920 р. віденський «Український Прапор» (див.: Український Прапор. – 29 серпня 1920 р. – Ч. 46. – С. 3–4; Васюкович Г. Євген Коновалець і Євген Петрушевич в 1920 – 1921 роках // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 313).

⁸⁴ Коновалець Є. Причинки до історії української революції... – С. 340.

⁸⁵ Кентій А. Українська Військова Організація... – С. 16.

⁸⁶ Коновалець Є. Причинки до історії української революції... – С. 340.

⁸⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4012. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 12.

Робітнича сотня в Ужгороді. 1920 р.

Збереглися й спогади командувача більшовицької 1-ї Кінної армії С. Будьонного щодо пропозицій аналогічного змісту, котрі надійшли від деяких галицьких громад, давши підстави червоному командуванню розраховувати на створення для боротьби з поляками щонайменше двох галицьких дивізій⁸⁸. Навіть диктатор ЗУНР Є. Петрушевич був схильний у цей час вважати, що більшовицька окупація Галичини відповідатиме інтересам краю, оскільки звільнить його від польської окупації⁸⁹.

Непевне ставлення січовиків до червоних досить яскраво відображають щоденникові записи, які у цей час зробив один із чільних діячів організації СС та близький співробітник Є. Коновальця, сотник Я. Чиж. Виглядає на те, що їхній автор так і не зміг визначитись – сприймати більшовиків як друзів («радянська влада на Україні – Червона Україна!», «будування української республіки при допомозі росіян») чи все ж таки як ворогів («Польща ненависна, а Росія?», «російські більшовики не зуміли рішити українського національного питання»)⁹⁰.

⁸⁸ Буденный С. Пройденный путь. – Москва, 1965. – Кн. 2. – С. 330, 332.

⁸⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 477. – Арк. 41 зв.

⁹⁰ Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – M/f. 87501. – Записна книжка сотника Я. Чиж. – Арк. 170 зв. – 173 зв.

У середині серпня 1920 р., невдовзі після з'їзду «представників українських військових організацій за кордоном», у середовищі Стрілецької ради, як згадував Є. Коновалець, з'явилась ідея «відсунути українську армію [...] у Карпати й таким робом ухилитися тимчасово від дальшої боротьби проти більшовиків»⁹¹. Розрахунок полягав у тому, що після цього більшовики змогли б просунутись углиб Польщі, і заради того аби порятувати антибільшовицький фронт, держави Антанти мусили б допомогти армії УНР («українська справа виринула б тоді знову на широкому інтернаціональному форумі»)⁹². Цю пропозицію було передано Головному отаману С. Петлюрі.

Чи мав план Стрілецької ради підстави для успіху? В сучасній історичній літературі цей сюжет здебільшого переказують за спогадами Є. Коновальця й, зрозуміло, крізь призму бачення їхнього автора – тож дослідники часто згадують про план Стрілецької ради як про цілком реальну можливість ледь чи не виграти визвольну війну. Проте перспектива успіху при розгляді стратегічної ситуації на польсько-більшовицькому фронті у серпні 1920 р. виглядає досить сумнівною.

По-перше, відхід української армії в Карпати не міг серйозно вплинути на становище на фронті. Армія УНР перебувала у серпні 1920 р. в обороні, при тому відтягуючи на себе досить незначні сили противника – лише кількатисячну 41-шу дивізію (сама Дієва армія на цей час налічувала тільки 5700 багнетів і шабель⁹³). Відступ у Карпати не вплинув б суттєво на ситуацію ще й тому, що основні сили 14-ї російсько-більшовицької армії й так були скуті боями з 6-ю польською армією. До того ж, більшовики в будь-якому разі переслідували б українські частини, тому уникнути боїв з ними було б неможливо.

По-друге, польське військове командування було чудово поінформоване контррозвідкою про те, що особливої любові до своїх союзників старшини та вояки армії УНР не відчували. Відтак, ще від початку серпня 1920 р. деякі польські військові чинники та представники цивільної адміністрації в Галичині постійно очікували «зради» з боку української армії та певним чином були готові до такого варіанту розвитку подій⁹⁴. Поза всяким сумнівом, у

разі розриву Варшавської угоди з боку уряду УНР проти українських військ було б виставлено з'єднання 6-ї польської армії, зіткнення з якими також було неминучим.

По-третє, умови прикарпатського регіону були не надто сприятливими для ведення тривалої оборони проти будь-якого противника – поляків чи більшовиків. Деморалізація, що майже напевно супроводжувала б відхід армії у Карпати, могла призвести лише до занепаду бойового духу армії та боєздатності частин. Відступивши у гірську місцевість, армія УНР ризикувала остаточно втратити стратегічну ініціативу та зв'язок із зовнішнім світом. Обмежених ресурсів регіону було явно недостатньо для утримання фронту, а для партизанських дій у Карпатах українська армія зовсім не надавалася.

Нарешті, відхід армії УНР з польсько-більшовицького фронту остаточно дискредитував би українську справу перед західно-європейськими державами. Дії української армії в цілому не змінили б становища на фронті – навіть якби червоні скористались ситуацією і посилили натиск на польські війська в Галичині, доля їхніх армій під Варшавою в середині серпня 1920 р. вже була вирішеною... Вирішеною була б і доля армії УНР, затиснутої в Прикарпатті й відрізаної від шляху до Наддніпрянщини. У кращому разі її чекало розпорошення й інтернування, а в гіршому – знищення контрнаступом польських військ.

Тож не дивно, що С. Петлюра відхилив план Стрілецької ради*. Його реалізація загрожувала наслідками, які могли вже в найближчому часі призвести до цілковитої загибелі української армії в прикарпатських болотах. До того ж, залишалось цілком очевидним, що значна частина галицького громадянства надії на визволення з-під польської влади пов'язувала з військовою міццю більшовиків, а не з допомогою порівняно нечисленної та виснаженої тривалими боями армії УНР.

Апофеозом прорадянських симпатій серед населення Галичини стали події, що відбулись наприкінці серпня 1920 р. у Сколівському регіоні на Львівщині. 21 серпня, коли до Сколівщини наблизились більшовицькі війська, проти польської влади повстали місцеві селяни, на допомогу яким прийшов із Чехословаччини загін старшин і вояків бригади у Німецькому Яблонному, котрі додержувались комуністичних поглядів. Розігнавши польську

* Про цей епізод також згадує, з незначними відмінностями, І. Кедрин (див.: Кедрин І. Видатна індивідуальність // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 349–350).

⁹¹ Коновалець Є. *Причинки до історії української революції...* – С. 340.

⁹² Там само. – С. 341.

⁹³ Див.: *Українсько-московська війна 1920 року в документах.* – Варшава, 1933. – Ч. I (Оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки). – С. 154.

⁹⁴ Bruski J. *Petlurowsy. Centrum Państwowe Ukrainńskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919 – 1924).* – Kraków, 2000. – S. 175–176; ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 281. – Арк. 36 зв. – 37.

адміністрацію, повсталі проголосили Бойківську радянську республіку⁹⁵. І хоча польським відділам вдалося без особливих зусиль придушити повстання, чимало сучасників розцінили події на Сколівщині як доказ того, що галицький селянин готовий битися проти поляків навіть на боці більшовиків. Це, до речі, доволі сильно деморалізувало армію УНР, яка все ще обороняла від більшовиків Прикарпаття. У війську почастішали випадки дезертирства, а 26 серпня 1920 р. декілька з'єднань 5-ї Херсонської дивізії, що складалася переважно з галичан, практично у повному складі самочинно покинули фронт. Розбиваючи по дорозі слабкі польські залоги, ця група вийшла до кордону з Чехословаччиною, на терені якої її й було інтерновано⁹⁶.

Як і Стрілецька рада, еміграційний уряд ЗУНР, що також перебував у Відні, найбільшу увагу приділяв подіям у Галичині. Наприкінці серпня 1920 р. керівник закордонних справ ЗУНР С. Витвицький повідомляв представникові ЗУНР у Чехословаччині С. Смаль-Стоцькому, що диктатор Петрушевич прагне «не допустити до того, щоб повстання прибрало большевицький характер»⁹⁷. Проте, за деякими даними, з огляду на останні події, Є. Петрушевич не відкидав і можливості співпрацювати з більшовиками проти поляків⁹⁸. Тож слід віддати належне Є. Коновальцю та його оточенню – хай як розгортались події, але так далеко у своїх планах вони не заходили. Стрілецька рада лише вичікувала, чим завершиться воєнне протистояння поляків з більшовиками.

Утім, настрої населення на зайнятих червоними теренах Галичини швидко змінилися не на користь більшовиків. Продовольчі ревізії, червоний терор, свавілля більшовицьких військових частин, хвиля масових грабунків та погромів – усе це у рекордно короткий час допомогло зрозуміти галицькому населенню, що одна окупація може бути й нічим не кращою за іншу. «Протверезіння» галицької громадськості настало досить швидко. «Поведінка большевиків у Галичині до решти розвіяла початкові надії деякої частини наших громадян на полегшення політичних і

господарських умов по вигнанні польських окупантів, – згадував колишній галицький старшина Н. Гірняк, співробітник адміністрації більшовицького Галрєвкому. – Наслідок галасливої, пусто-тливої пропаганди большевицьких гасел і нещадного грабування населення був такий, що большевиків зненавиділи всі верстви і просили Бога, щоб визволив їх від цієї пошести»⁹⁹. Достатньо було один раз відчути на собі всі приваби більшовицького панування, щоб позбутись усяких ілюзій стосовно червоних. Так, наприкінці серпня 1920 р. на зборах представників української громадськості Львова, скликаних з ініціативи галицького митрополита А. Шептицького, вже лунали заклики до підтримки УНР¹⁰⁰.

Цікаво також відзначити, що, незважаючи на пропозиції не чинити опору просуванню більшовиків, хоробро й самовіддано билися проти ворога старшини і вояки 6-ї стрілецької дивізії армії УНР – у тому числі й колишні січовики. Командир дивізії полковник М. Безручко, командир 16-ї бригади підполковник Р. Сушко, хоча й були членами Стрілецької ради, проте, схоже, не надто серйозно сприймали ідею припинити боротьбу з більшовиками, аби дати їм зайняти Галичину. Більше того, саме запекла оборона силами 6-ї стрілецької дивізії містечка Замостя наприкінці серпня 1920 р. врятувала польський фронт від прориву більшовицькою кіннотою¹⁰¹. Цілком заслужено колишні січово-стрілецькі старшини, що обіймали командні посади в дивізії, були підвищені у званнях наказом Головної команди армії УНР «за виявлені в боротьбі за самостійність УНР з червоними й чорними московськими імперіалістами бойові й організаційно-військові заслуги»: полковник М. Безручко одержав звання генерал-хорунжого, підполковник Р. Сушко – полковника, сотник І. Рогульський – підполковника¹⁰². У цілому ж, громада колишніх січовиків 6-ї стрілецької дивізії дедалі більше відходила від діяльності віденської Стрілецької ради. Надто великою була різниця між «теоретизуванням» еміграційного центру й суворою фронтовою дійсністю. На фронті важко було забути просту істину про те, що з ворогом можна розмовляти лише мовою зброї.

Кінець спекуляціям різних політичних сил у «справі Галичини» поклав успішний контрнаступ українсько-польських військ,

⁹⁵ *Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник.* – Київ, 1987. – С. 61.

⁹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 477. – Арк. 42 зв. – 52 зв.; Bruski J. *Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainkiej Republiki Ludowej na wychodźstwie...* – S. 182.

⁹⁷ Кенній А. *Українська Військова Організація...* – С. 25.

⁹⁸ *Archiwum Aktiw Nowych (AAN). Kolekcje odpisów dokumentów dotyczących stosunków Polski z Litwą, Lotwą, Republiką Radziecką, Gdańskiem i Ukrainą. Sygn. 58. Raport Poselstwa Polskiego w Wiedniu z 1 VIII 1920, k. 151.*

⁹⁹ Гірняк Н. *Останній акт трагедії Української Галицької армії...* – С. 238–239.

¹⁰⁰ Bruski J. *Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainkiej Republiki Ludowej na wychodźstwie...* – S. 180–181.

¹⁰¹ Самутин П. *VI-а Січова Стрілецька дивізія // Вісті комбатанта.* – 1974. – Ч. 2 (70). – С. 21–28.

¹⁰² ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 7.

Р. Сушко

завдяки якому до кінця вересня 1920 р. край було цілковито звільнено від більшовиків. На всьому фронті червоні відкочувалися на схід, але польська армія була надто виснаженою, щоб провадити війну ще тривалий час. Тож у Ризі розпочалися мирні переговори між Польщею та більшовицькою Росією, внаслідок яких уже 12 жовтня між обома державами було укладено перемир'я¹⁰³. На цей час армія УНР уже вийшла на Поділля, готуючись продовжувати боротьбу з більшовиками самотужки.

Ставало очевидним, що польсько-більшовицька війна добігала кінця. Галичина була вже поза загрозою утвердження більшовицької окупації, доля Наддніпрянщини залежала винятково від успіху бойових дій армії УНР... Що ж залишалось

робити Стрілецькій раді – ефемерній організації, що не мала ні певного авторитету в українському політичному середовищі, ні власних військових формувань, ні налагодженого зв'язку з краєм? Та обставина, що їй упродовж усього останнього періоду діяльності так і не вдалося реалізувати жоден зі своїх проєктів, пригнічувала членів січово-стрілецької організації. Дедалі частіше серед січовиків лунала думка про те, що лише праця в рідному краю, а не безцільне сидіння за кордоном, здатна принести реальну користь національній справі. Як наслідок, восени 1920 р. організація СС фактично розпалася – більша частина її членів (Я. Чиж, М. Матчак, В. Кучабський, Г. Гладкий, а згодом Р. Дашкевич, І. Чмола та ін.) виїхала до Галичини. Сотник І. Андрух, поручники В. Романишин, Нерослик,

В. Кучабський

М. Опока та ін. вирушили до Наддніпрянщини – підняти повстання проти більшовицької окупації¹⁰⁴. У Відні залишився тільки Є. Коновалець, який усе ще не втрачав надії на відновлення січово-стрілецької організації.

Утім, якогось чіткого плану роботи січовики також не мали. Як згадували згодом Я. Чиж, М. Матчак та В. Кучабський, виїжджаючи до Галичини, вони «не вмiли з'ясувати навіть самі перед собою, як і в якому напрямку поведемо працю в краю»¹⁰⁵. Колишні Січові стрільці прагнули передусім дістатись рідних домівок, сподіваючись, що на

місці їм вдасться поступово зорієнтуватись у ситуації. В усякому разі, надмірної політичної активності після повернення на батьківщину вони тривалий час не виявляли.

До речі, цього разу січовики в Галичині не уникали контактів і зі структурами УНР. Так, на початку жовтня 1920 р. булавний старшина для доручень при 3-му генерал-квартирмейстрі Генштабу армії УНР сотник О. Луцький доповідав своєму керівництву, що львівський гурток колишніх Січових стрільців на чолі з сотником В. Кучабським готовий узя-

І. Андрух

¹⁰³ Pisulinski J. *Nie tylko Petlura. Kwestia Ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918 – 1923.* – Wrocław, 2004. – S. 283.

¹⁰⁴ Мартинець В. *Українське підпілля від УВО до ОУН...* – С. 32.

¹⁰⁵ Там само. – С. 35.

тися до перекладу військової літератури для майбутніх курсів штабових старшин армії УНР¹⁰⁶. Хтозна, чи не могла ця готовність до співпраці свідчити про можливе повернення січовиків на службу до української армії...

Хоча формально січово-стрілецька організація надалі існувала, Є. Коновалець не міг не розуміти, що з кожним днем її діяльність занепадає, а зв'язки між її членами поступово втрачаються. Діяти потрібно було негайно. Восени 1920 р. Коновалець обговорював з відомим ветераном Українських січових стрільців В. Старосольським можливість відновлення військових організацій СС і УСС. Як згадував В. Старосольський, Є. Коновалець прозоро натякнув, що «організація Січових стрільців існує – треба відновити організацію УСС, відтак з'єднаємо обидві ці організації в одну»¹⁰⁷. Але пропозиція голови Стрілецької ради не знайшла підтримки серед колишніх «усусів», що від самого початку виступали в еміграційному середовищі як окрема військово-політична структура. Ніхто не хотів бути підлеглим...

У листопаді 1920 р. Є. Коновалець отримав також звістки про те, чим закінчилась спроба армії УНР самостійно вести боротьбу проти більшовиків. Після майже двотижневих боїв під натиском ворога, чії сили переважали, виснажені українські війська відступили на терен Польщі, де їх було роззброєно й інтерновано. У цих боях, до речі, важких втрат зазнала і 6-та стрілецька дивізія¹⁰⁸. Від надісланого генералом М. Безручком зв'язкового, сотника С. Індишевського, Є. Коновалець довідався про обставини відступу й інтернування українських військ, а також про настрої в армії УНР після листопадової катастрофи¹⁰⁹.

Становище інтернованої української армії, особливо в перші місяці її перебування в Польщі, було надзвичайно важким. «Той, хто пережив і власними очима бачив як окремі епізоди, так і цілий перехід останньої трагічної катастрофи української армії, не може спокійно про неї писати [...] – так характеризував ситуацію очевидець. – Ті факти чи ознаки опіки та затурбування долею кількох десятків тисяч найцінніших людей, котрі проявив Уряд чи Штадарм (штаб Дієвої армії. – М. К.), не лише не вистарчають, а ще

й дратують знервовані насущні вимоги їх [...]»¹¹⁰. Серед старшин та вояків поширювалось невдоволення вищим державним та військовим керівництвом УНР, яке не спромоглось належним чином подбати про потреби інтернованої армії. «Між військом брожєніє, невдоволення з Голта (Головного отамана С. Петлюри. – М. К.), плани основувати якийсь “військовий круг”, призвати до роботи СС-ів!» – писав Є. Коновальцю 26 грудня 1920 р. з таборів один із колишніх січово-стрілецьких старшин¹¹¹.

Проте розраховувати на поширення впливу Стрілецької Ради бодай серед частини інтернованих українців було не варто – надто багато політичних сил, опозиційних урядові УНР і С. Петлюрі, претендувало на симпатії старшин і вояків. Перебуваючи в еміграції, Є. Коновалець неодноразово мав змогу пересвідчитись у тому, що в українському таборі не бракувало претендентів на булаву. Саме в цей час розгортав свою діяльність Український союз хліборобів-державників, що обстоював відновлення гетьманату. Міцні позиції в політичному житті займали й українські соціалісти-самостійники, які гостро критикували уряд УНР за нездатність до державотворчої праці. Окреме політичне угруповання сформувалося довкола полковника В. Вишиваного (В. Габсбурґа), що також виступав у ролі претендента на владу. Активно діяла Закордонна група Української комуністичної партії, що сповідувала націонал-комунізм. У Відні перебував еміграційний уряд ЗУНР на чолі з диктатором Є. Петрушевичем, який зберіг за собою значний вплив у Галичині й серед галицької діаспори. Фактично відмежувалися від державних центрів УНР і ЗУНР представники військової формації УСС, також намагаючись створити у Відні власну організацію. Нарешті, навіть у середовищі УНР точилась постійна внутрішня боротьба за владу: командувач армії М. Омелянович-Павленко виступав за встановлення військової диктатури, а інший відомий воєначальник, генерал Ю. Тютюнник, подекували, сам прагнув очолити армію й державу... Поступово дистанціювалися від політичного курсу уряду УНР і найвпливовіші соціалістичні партії – соціал-демократи й есери.

Конкурувати з переліченими вище політичними силами нечисленна та маловпливова січово-стрілецька організація, зрозуміло, не могла, і Коновальцеві ніяк не вдавалося визначити її місце в українському політичному житті, – хоча листопадову катастрофу

¹⁰⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 155. – Арк. 197.

¹⁰⁷ Кентій А. Українська Військова Організація... – С. 18.

¹⁰⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 1; Самутин П. Хронологічні дати VI-ої Січової Стрілецької дивізії // Вісті Комбатанта. – 1970. – Ч. 5 (48). – С. 15.

¹⁰⁹ ЦДАВО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33258. – Арк. 56.

¹¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 1113. – Оп. 2. – Спр. 118. – Арк. 15.

¹¹¹ Архів ОУН в Києві. – Лист «Славка» до Є. Коновальця від 26 грудня 1920 р. – Арк. 2.

1920 р. він і сприйняв як завершення збройної боротьби УНР та перехід до нових форм національно-визвольного руху. «Політика УНР, як взагалі політика Наддніпр[янської] України, могла би стати активною тільки в цьому випадкові, коли би Держави Антанти рішилися виступити зі збройною інтервенцією проти большевиків. Надіятись, однак на це немає ніяких основ, – писав Коновалець членом Стрілецької ради у лютому 1921 р. – Протівно, думку збройної інтервенції проти теперішніх панів Росії і України вважати треба остаточно зліквідованою»¹¹².

На початку 1921 р. колишнього командира Січових стрільців охопило глибоке розчарування в самій можливості відродити організацію СС. Занадто відчутним став розлад серед членів Стрілецької ради, котра, втім, як єдине ціле вже практично не існувала. Львівська група січовиків на чолі з сотником Я. Чижем майже не підтримувала зв'язку з Є. Коновальцем. Полковник Р. Сушко, інтернований зі своїми частинами у польському таборі, нічого не зробив для заснування організації СС у 6-й стрілецькій дивізії. Між самими членами Ради постійного зв'язку також не існувало. Є. Коновалець мав змогу підтримувати контакт лише з полковником А. Мельником, що замешкав у Празі як військовий представник УНР. З іншими своїми соратниками зв'язок він фактично втратив, і це гнітюче впливало на колишнього командира Січових стрільців. «Не гнівайтесь на мене, що так довго не відзивався до Вас, перепросіть від мене також і других товаришів, – писав він у ці дні А. Мельнику. – Просто нерви так розстроїлися, що не дають змоги як слід зібрати своїх гадок»¹¹³. 17 лютого 1921 р. Є. Коновалець надіслав членам Стрілецької ради в Галичині листа, в якому констатував «щораз більший занепад нашої організації», «щораз маркантніше затрачування в поодиноких членів С[трілецької] Р[ади] свідомості приналежності до нашої організації», а також «невиконання навіть членами С[трілецької] Р[ади] взятих на себе завдань і обов'язків»¹¹⁴. Погрожуючи відійти від справ січово-стрілецької організації, Є. Коновалець категорично зажадав від колег відновити у відносинах між ними «контакт, гармонію, порозуміння» та налагодити сталий зв'язок. І лише одер-

жавши від своїх соратників з краю протокольні запевнення в тому, що вони готові й надалі працювати задля спільної мети, Є. Коновалець повернувся до активної політичної діяльності у Відні.

На якийсь час його увагу знову прикувала до себе справа Галичини. На початку 1921 р. на міжнародній арені вкотре постало питання про тимчасовість польської окупації краю. Західні держави (особливо Великобританія) все ще не поспішали давати офіційної згоди на прилучення Галичини до складу Польської держави. Більше того, 23 лютого 1921 р. Рада Ліги Націй ухвалила постанову, в якій йшлося про те, що Польща є «лише фактичним військовим окупантом Галичини», долю ж краю мала остаточно вирішити Рада амбасадорів¹¹⁵. Серед галицького суспільства це викликало певні надії на те, що державну незалежність Галичини буде відновлено.

Ветерани УГА

Та все ж, як писав Коновалець членам Стрілецької ради, справа Галичини лише теоретично виглядала «дуже гарно»: «Ніхто принципово Галичини полякам признати не хоче, але, з другого боку, ніхто, принайменше зараз, не хоче задля Галичини попадати з поляками в конфлікт [...] Поляки в сучасний момент мають реальну силу і сприяючі для себе обставини, ми знов поки що маємо прихильні для нас деякі рішення на папері. Не хочу тим самим обезцінювати їх, протівно, в майбутності можуть вони творити для нас великий політичний капітал. Наразі однак, вони тільки

¹¹² Листи Коновальця з Відня на Україну в першій половині 1921 року // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 248.

¹¹³ Архів ОУН в Києві. – Листи Є. Коновальця. 1919 – 1922, 1937 рр. – Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 20 лютого 1921 р. – Арк. 1.

¹¹⁴ Листи Коновальця з Відня на Україну в першій половині 1921 року // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 243–244.

¹¹⁵ Zaks Z. Sprawa Galicji Wschodniej w Lidze Narodów (1920 – 1922) // Najnowsze dzieje Polski 1914 – 1939. – 1967. – T. XII. – S. 145–146.

являються кусниками паперу»¹¹⁶. Втім, незважаючи ні на що, Є. Коновалець сподівався, що польське владарювання в краю невдовзі закінчиться («моя особиста думка, що далеко більше є даних, що Галичина не буде польською»).

Намагаючись проаналізувати становище в Наддніпрянщині, Коновалець не був схильний покладати надмірні надії на успіх повстанців у боротьбі з більшовиками. Серед членів Стрілецької ради питаннями повстанської боротьби проти більшовиків займався сотник І. Андрух, що від кінця 1920 р. перебував на Наддніпрянщині¹¹⁷. Коли на початку 1921 р. в Києві під егідою уряду УНР виник таємний Центральний український повстанський комітет (ЦУПКом), І. Андруху вдалось увійти до його складу¹¹⁸. ЦУПКом намагався координувати рух опору більшовицькій окупації в Наддніпрянській Україні. Проте досягнути серйозних результатів у своїй роботі він не зумів – сталі зв'язки було налагоджено головним чином з міськими підпільними осередками, повстанські ж загони надалі діяли нескоординовано¹¹⁹. Безуспішними залишались і спроби комітету встановити постійний контакт з еміграційним урядом УНР. За таких обставин І. Андрух не мав можливості докладно й регулярно інформувати Коновальця про становище в Наддніпрянській Україні. Втім, колишній командир Січових стрільців і так був налаштований досить скептично. На початку 1921 р., як свідчать листи Є. Коновальця, він був переконаний у тому, що передумов для успішного антибільшовицького повстання в Україні немає («чи воно прийде і коли прийде, годі сказати»)¹²⁰.

Цікаво також відзначити, що Коновалець на цей час уже більш виважено оцінював діяльність державного центру УНР, аніж півроку перед тим. «Перше і найважливіше завдання Уряду УНР було би справити свої похибки і визволитись з-під польської картелі, – писав він у листі до членів Стрілецької Ради. – Не хочу тим самим сказати, що він зараз мусить з Польщею рвати все це, що його дотепер в'язало. Цього він з різних причин робити не може. На кожний випадок, треба було би Урядові УНР зробити ревізію дотеперішньої його політики і старатись справити свої промахи та найти вихід з теперішньої ситуації»¹²¹.

¹¹⁶ Листи Коновальця з Відня на Україну в першій половині 1921 року // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 254.

¹¹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33258. – Арк. 56 зв.

¹¹⁸ Голинков Д. Указ. соч. – Москва, 1986. – Кн. 2. – С. 135–136.

¹¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 2297. – Оп. 1. – Спр. 4а. – Арк. 1 зв.

¹²⁰ Листи Коновальця з Відня на Україну... – С. 248.

¹²¹ Там само. – С. 251.

* * *

Проте в цілому Коновалець зберігав щодо уряду УНР опозиційність. Несприйняття «полонофільської» політики С. Петлюри підштовхнуло Є. Коновальця взяти участь у діяльності Всеукраїнської національної ради (ВНРади) – центру опозиційних до уряду УНР сил, який виник у Відні в січні 1921 р.¹²². Цю політичну організацію створили праві партії як свого роду «альтернативний» український державний осередок. Очолював ВНРаду відомий український дипломат С. Шелухин, його заступниками були генерал О. Греков та відомий діяч галицької націонал-демократичної партії Р. Перфецький. Від самого початку своєї діяльності ВНРада заманіфестувала відданість ідеалам української соборності; у її складі працювали галицька й наддніпрянська секції.

Саме заступник голови ВНРади Р. Перфецький, прагнучи залучити до представництва в ній якомога ширші кола галицького й наддніпрянського громадянства, запропонував Є. Коновальцю обійняти посаду військового референта у виконавчому комітеті Ради. Коновалець відразу ж прийняв цю пропозицію, сподіваючись, що підтримка й авторитет ВНРади нарешті дадуть йому змогу здійснити також і власні наміри – відновити січово-стрілецьку організацію¹²³.

У складі ВНРади Є. Коновалець приєднався до групи галицьких діячів, опозиційно налаштованих до уряду УНР. Як повідомляв він членам Стрілецької ради, ця група вважала, що «Україну можна будувати з Галичини, і тому також, в першу чергу, завдання так Галицького, як і Наддніпрянського громадянства докласти всіх сил для вирішення справи Галичини, бо тільки після цього можна буде серйозно начати відбудову Великої України»¹²⁴.

Переживаючи період організаційного становлення, ВНРада намагалась нав'язати контакти з військовими представниками Чехословаччини, Великобританії та Німеччини, а також з державами Антанти¹²⁵. «Заінтересовання ВНР ту закордоном досить велике, – писав Коновалець своїм колегам з цього приводу. – Чи буде воно мати певні позитивні наслідки, годі сказати. Залежатиме від становища укр[аїнської] справи взагалі»¹²⁶.

¹²² Bruski J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie... – S. 342.

¹²³ Листи Коновальця з Відня на Україну в першій половині 1921 року // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 258.

¹²⁴ Там само. – С. 256.

¹²⁵ AAN. Sztab Główny. Cz. I. Sygn. 15. Komunikat informacyjny od dnia 1 I 1921 do dnia 1 III 1921, Ukraina Antysowiecka, k. 470 v – 471 v.

12 лютого 1921 р. ВНРада видала декларацію, в якій повідомила, що обстоюватиме принципи соборності та незалежності України. Її метою проголошувалось досягнення порозуміння між державними осередками УНР і ЗУНР для спільної боротьби єдиним соборним фронтом проти іноземних загарбників¹²⁷. Варшавську угоду уряду УНР з Польщею ВНРада проголосила недійсною.

Фактично, саме проти уряду УНР і було спрямовано діяльність новоствореного політичного осередку. Галицькі націонал-демократи, наддніпрянські соціалісти-самостійники, що мали найбільший вплив у ВНРаді, вважали уряд УНР цілком неспроможним налагодити державницьку роботу та звільнити країну від більшовицької окупації. Під час зустрічей з представниками польського міністерства закордонних справ та Генерального штабу її делегати намагались переконати поляків, що С. Петлюра вже цілковито скомпрометований і не може представляти Україну на міжнародній арені, оскільки його не підтримує навіть власна армія на чолі з М. Омеляновичем-Павленком¹²⁸. Проте вплинути на позицію поляків, що й надалі підтримували уряд УНР, представникам ВНРади не вдалось. Офіційна Варшава категорично відмовлялася мати справу з будь-якими українськими організаціями, які не визнавали законності польської окупації Галичини. За таких обставин представники наддніпрянських партій у ВНРаді, надаючи першорядного значення саме усуненню уряду УНР з політичної арени, наважились на досить ризикований крок. 14 березня 1921 р. неповна президія ВНРади у складі О. Грекова, О. Макаренка, О. Андрієвського таємно від делегатів-галичан ухвалила декларацію, у якій висловила політичну недовіру урядові Петлюри, підкреслила необхідність союзу України з Польщею та Францією, а найголовніше – визнала чинність Варшавської угоди й «незаінтересування» ВНРади у справі Східної Галичини¹²⁹. Цю декларацію було – також таємно – передано польським чинникам у надії на те, що тепер польський уряд підтримає ВНРаду.

Декларація керівництва ВНРади залишалася деякий час таємницею для галичан. Але й без цього прикрих для галицької громадськості новин не бракувало: 18 березня 1921 р. Польща та

більшовицька Росія підписали у Ризі мирну угоду. Москва визнавала право Польщі на володіння Галичиною, а Варшава визнала маріонеткову більшовицьку державу на Наддніпрянщині – т. зв. «Українську Соціалістичну Радянську Республіку»¹³⁰. Ризький мир справив надзвичайно гнітюче враження на усе українське суспільство, що розцінило його як новий розподіл українських земель між Польщею та Росією.

Як не дивно, Є. Коновалець у ці дні, навпаки, виявляв досить значний оптимізм. Торкаючись перспектив діяльності ВНРади та української національної справи взагалі, він у листі до А. Мельника від 24 березня 1921 р. писав: «Відносно наших спільних справ, то мушу вам заявити, що справа представляється дуже гарно, на кожний випадок *далеко* (виділення авторське. – М. К.) краще, як це ми ще у Відні допускали. Прошу тому заявити всім нашим спільникам, що ту все в порядку, щоби тому були доброї віри і не падали духом. Дальше прошу ласкаво передати від мене, щоби начате діло продовжували далі, тому що з огляду на тутешні відносини спілка може принести дуже гарні успіхи»¹³¹.

Можливо, такі настрої пояснювалися тим, що Ризький мир остаточно підірвав в українському суспільстві авторитет уряду УНР, і без того дискредитованого провалом українсько-польського союзу. Проте й це ще зовсім не означало, що на зміну розбрату в українській еміграції нарешті прийдуть єдність та консолідація. Є. Коновальцю належало ще раз особисто переконатись у цьому під час «відновлювального» з'їзду УСС, що відбувся у Відні 5–13 квітня 1921 р. У його роботі взяли участь численні делегати з Відня, Праги, Ліберця, Німецького Яблонного та інших місць осідку ветеранів військової формації УСС. З'їзд ухвалив рішення про відновлення організації УСС, обравши її Головну раду й виробивши статут організації¹³². Очолив Головну раду В. Старосольський, до її складу ввійшли також С. Ріпецький, Я. Индишевський, Г. Косак, З. Носковський, А. Іванець та ін. Політична атмосфера з'їзду була вельми специфічною – серед «усусів» досить сильними виявились прокомуністичні настрої. Спостерігаючи у якості гостя за роботою з'їзду, Є. Коновалець дійшов висновку, як писав невдовзі у листі до членів Стрілецької ради, що «до нашої організації почали вони

¹²⁶ Листи Коновальця з Відня на Україну в першій половині 1921 року // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 257.

¹²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3656. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 2–6.

¹²⁸ Там само. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 7. – Арк. 183 зв.; Там само. – Ф. 3656. – Оп. 2. – Спр. 19. – Арк. 81.

¹²⁹ ЦДАВО України у Львові. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 2.

¹³⁰ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С. 327.

¹³¹ Архів ОУН в Києві. – Листи Є. Коновальця. 1919 – 1922, 1937 рр. – Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 24 березня 1921 р. – Арк. 3–4.

¹³² ЦДАВО України. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 1.

ставитись не так ворожо, але з великою резервою»¹³³. Про об'єднання УСС з організацією СС поки що не могло бути й мови...

Наприкінці квітня 1921 р. віденську ВНРаду охопила гостра внутрішня криза. Причиною цього стало оприлюднення в пресі змісту декларації президії Ради від 14 березня про «зречення» Галичини, яка відразу ж викликала обурення галичан. Уже 21 квітня з ВНРади вийшли в повному складі члени галицької секції (в тому числі й Є. Коновалець) та представники деяких інших політичних груп. 22 квітня, коли розпад організації став очевидним, виконавчий комітет органу на своєму засіданні засудив березневу постанову і повідомив, що «Всеукраїнська Національна Рада перестала існувати»¹³⁴.

Після квітневої кризи й саморозпуску ВНРади Є. Коновалець знову на якийсь час опинився «поза політикою». Крах нещодавніх сподівань, відірваність від рідного краю, еміграційна атмосфера перманентного внутрішнього розбрату, неможливість самому

Є. Коновалець і А. Мельник на прогулянці. Відень, 23 травня 1921 р.

¹³³ Листи Коновальця з Відня на Україну в першій половині 1921 року // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 265.

¹³⁴ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. — Київ, 2003. — С. 444–445.

впливати на події – все це, здавалось, віщувало остаточну невдачу спробам відродити організацію СС і посісти чільне місце в українському політичному житті. Розпад ВНРади поховав також надії створити потужну політичну силу соборницького спрямування. Наддніпрянці-члени ВНРади заснували наприкінці квітня 1921 р. Український національно-політичний комітет, що орієнтувався на Польщу¹³⁵. Галичани ж взагалі на тривалий час втратили цікавість до справ Наддніпрянщини, вважаючи своїм першочерговим обов'язком лише захист рідної Галичини від утвердження в ній польського владарювання. Є. Коновалець, який надалі обстоював соборницькі гасла, опинився у цілковитій політичній ізоляції.

Зв'язки між січовиками поступово втрачалися. Члени Стрілецької ради, що перебували в Галичині та у польських таборах для інтернованих, дедалі більше занурювались у вир місцевих справ, інколи втрачаючи будь-який стосунок до січово-стрілецької організації. Так, командир 6-ї стрілецької дивізії генерал М. Безручко, що у травні 1921 р. став військовим міністром та командувачем армії УНР (С. Петлюра замінив ним на цій посаді свого давнього суперника М. Омеляновича-Павленка), на цей час уже цілковито відійшов від організації СС, і ніщо в його діяльності не нагадувало про січово-стрілецьке минуле¹³⁶. «Свідомих» січовиків в армії УНР очолив полковник Р. Сушко, проте й він не надто дбав про зв'язок з Є. Коновальцем. Інший член Стрілецької ради, полковник Ю. Отмарштайн, 1921 р. працював у Повстансько-партизанському штабі – спеціальній військовій структурі УНР, що під керівництвом генерала Ю. Тютюнника готувала антибільшовицьке повстання в Наддніпрянській Україні¹³⁷. Навесні 1921 р. генерал Тютюнник призначив Отмарштайна своїм начальником штабу; на цій відповідальній посаді той також не мав змоги підтримувати з колишніми соратниками постійного зв'язку.

Власну політичну діяльність розгорнула група львівських січовиків: сотники Я. Чиж, М. Матчак, В. Кучабський та ін. Пересвідчившись у тому, що поки в еміграції українські політичні партії ведуть безглузді й безплідні внутрішні суперечки, окупаційний режим послідовно й систематично нищить будь-які вияви національного життя в краю, ця група дійшла висновку про марність будь-якої «державотворчої праці» за кордоном. Колишні

¹³⁵ Pisulinski J. *Nie tylko Petlura...* — S. 329.

¹³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 463. — Арк. 59.

¹³⁷ Срібняк І. *Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921–1924 рр.)*. — Київ–Філадельфія, 1997. — С. 82–87.

Січові стрільці були також переконані, що годі сподіватися й на справедливе вирішення долі Галичини з боку держав Антанти. На думку членів львівського гуртка СС, край польській окупації міг покласти лише опір населення Галичини. З цією метою вони планували здійснити тут низку терористично-диверсійних та саботажних акцій проти польської адміністрації. Настрої населення виявились цілком сприятливими для організаційної роботи в такому напрямі. Хоча війна з Польщею вже два роки як закінчилась, охочих продовжувати боротьбу з польською окупацією не бракувало.

Польський режим у Галичині не надто вирізнявся національною толерантністю. Вже у 1919 р. в краю відбувалися судові процеси над колишніми українськими урядовцями та військовиками. На службу до державних польських установ Галичини не приймали колишніх співробітників адміністрації ЗУНР. Тоді ж було скасовано всі українські кафедри у Львівському університеті, закрито українцям доступ до вищих навчальних закладів. Українські селяни були позбавлені права брати участь у парцеляції великих земельних маєтків. Натомість до Галичини переселялися польські цивільні і військові колоністи. У 1920 р. розпущено Галицький сейм. Скасовано було навіть термін «Східна Галичина» й замінено на «Східну Малопольщу». Усе це, фактично, означало, що Варшава взяла курс на цілковиту полонізацію краю. Українська громадськість Галичини була серйозно занепокоєна діями польської влади й марно шукала шляхів оборонити свої національні права.

* * *

Найбільш національно свідомим елементом серед галицького населення були колишні старшини й вояки УГА, що впродовж 1920–1921 рр. повернулися до рідних домівок після поневірянь у польських таборах чи блукань Наддніпряниною. Звичайно, сумна дійсність, яку вони застали вдома, не сприяла теплим почуттям до польської влади. «Недавні старшини, підстаршини й стрільці почували себе ще зв'язаними військовою дисципліною, а передусім братерством зброї, а дійсність під польським безоглядним режимом ставала щораз болючішою для тих, що ще так недавно були вояками вільної української держави й наявно бачили різницю між свободою у власній державі і поневоленням», – згадував сучасник¹³⁸.

До того ж, значну частину вояцтва становила молодь, яка з притаманним лише їй віковим максималізмом зовсім не збиралася

¹³⁸ Навроцький О. Українська Військова організація... – С. 9.

миритися з окупацією й була готова до дальшої боротьби. «Вернувся я додому з українського війська в 1920 році і взявся докінчувати науку, бо до Українських Січових Стрільців пішов я добровольцем просто з гімназії [...] В такому самому положенні було більше колишніх українських військовиків, – згадував, наприклад, колишній старшина УГА Ф. Яцура. – Ми стрічалися з собою при різних нагодах, згадували так недавні ще часи, коли замість книжки тримали кріса в руках, говорили про це й те – от звичайно, як молоді люди – а найбільше про політику. Тяжко було погодитися нам з думкою, що вся боротьба наша й нашого покоління мала б піти на марне і що ми лишилися б назавжди під Польщею, а над Дніпром мали б панувати большевики [...]»¹³⁹. «В гімназії було досить багато бувших вояків. Ми не вважали себе “бувшими”, а дійсними вояками, та готові були на кожний поклик стати в здисципліновані лави, – згадував інший ветеран УГА – М. Мелешко. – Були між нами і старшини, і підстаршини, і стрільці, але всі ми творили одну громаду. Весною 1921 року розійшлася чутка, що скоро треба буде продовжувати війну, але іншими засобами [...]»¹⁴⁰.

Думки про продовження збройної боротьби походили винятково з вояцького середовища – галицькі політичні партії, виховані в школі австрійського парламентаризму, у боротьбі з польською владою лише на парламентаризм і покладались. Жодне з політичних угруповань не виявляло наміру організувати відкриті акти непокори польській адміністрації. Еміграційний уряд ЗУНР узагалі пов'язував надії на успіх лише з дипломатичною діяльністю своїх представників на міжнародній арені, відтак ставлячи справу визволення Галичини в залежність від ситуації за кордоном.

Отже, як не парадоксально, але попри антипольські настрої значної частини населення Галичини, очолити боротьбу проти окупації фактично не було кому. Самим же учорашнім військовикам бракувало ініціативності, щоб діяти самостійно, не чекаючи наказу згори (недарма ще під час визвольної війни сучасники відзначали притаманні галицьким старшинам та воякам «відсутність широкої ініціативи і чекання детальних розпоряджень і наказів зверху»¹⁴¹). Минав час, а жодних вказівок від еміграційного керівництва не надходило...

¹³⁹ Розповідь інж. Федора Яцури // Срібна Сурма. Спогади й матеріали до діяння Української Військової Організації. – Торонто, [б. д.]. – Зб. 1. – С. 17.

¹⁴⁰ Мартинець В. Українське підпілля від УВО до ОУН... – С. 29–30.

¹⁴¹ Див.: Капустянський М. Похід Українських армій на Київ – Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд). – Кн. 2 (Ч. III). – Мюнхен, 1946. – С. 24.

Ситуацією не могли не скористатись львівські січовики, яким, навпаки, ініціативи не бракувало. Вони потребували людей, здатних, незважаючи ні на що, продовжити боротьбу проти польської окупації. Протягом порівняно короткого часу львівський гурток СС налагодив контакти з багатьма громадами колишніх старшин і вояків УГА. Діючи від імені таємничого «військового центру», якого не існувало насправді (авторитету самої лише формации Січових стрільців для такої акції було замало), львівські січовики поступово закладали в середовищі ветеранів УГА організаційну сітку таємної військової організації, що повинна була розгорнути підпільну боротьбу проти польського режиму. Керування цією акцією взяв на себе сотник Я. Чиж. Також, як свідчить В. Мартинець, сотник М. Матчак відіграв «одну з поважніших ролей у формуванні цього нового військового осередку», а крім того був «виконуючим завдання, подібно до секретаря Організації»¹⁴².

Активно розгортаючи підготовчу роботу зі створення таємної військової організації, львівський гурток СС фактично діяв незалежно від Є. Коновальця й без його відома. На словах усе ще зважаючи на голову Стрільцької ради, на практиці «львів'яни» створювали власну військово-політичну структуру, яка з традиціями Січових стрільців нічого спільного не мала. Політична програма львівської групи СС, хоча й базувалася на ідеї української соборності, загалом перебувала у зародковому стані. «У них не було ясної політичної лінії, – таке враження від контактів зі львівськими січовиками зберіг генерал Ю. Тютюнник. – До більшовиків мали вони негативне відношення й все чекали, коли на Україні щось переміниться. Допомоги в своїй боротьбі вони чекали тільки з Києва, “тоді, як там буде український уряд”, бо органічно вони не могли припустити, щоб дійсний український уряд міг погодитися на віддання Української Галичини полякам»¹⁴³. Однак, попри задеклароване соборництво, львівський гурток СС, цілковито зосереджений на місцевих галицьких справах, жодних контактів із наддніпрянськими політичними колами не мав.

До речі, організаційна діяльність колишніх Січових стрільців викликала різку негативну реакцію з боку еміграційного уряду ЗУНР. У колах диктатури активність львівського гуртка СС розцінили як загрозу своїй монополії на впливи в галицькому суспільстві. У галицькій пресі з'явилися численні звинувачення на

адресу січовиків в авантюризмі, «полонофільстві» (!), прагненні будь-що захопити владу й т. ін. Закиди аналогічного змісту лунали й з боку різних галицьких політичних сил – і правих, і лівих, – що донедавна лише бездіяльно спостерігали за ситуацією в краю. «Виринули знову виссані з пальця легенди про СС-івські інтриги, про змагання полк. Коновальця до здобуття влади, про гроші, отримані з брудних джерел, про нашу неясну роллю, як агентів нової політичної авантури, – писали В. Кучабський, М. Матчак і Я. Чиж про обставини, в яких їм довелося діяти. – Удари проти нас ідуть з усіх боків. Від комуністів, як проти “контрреволюціонерів”, від Диктатури, як проти “полонофілів”, з більше й менше правих кіл, як проти “політичних авантюристів»¹⁴⁴. Та незважаючи на жваву «газетну кампанію», гурток СС не припиняв своєї роботи в краю.

Водночас, на тлі бурхливої діяльності львівських січовиків віденський побут Є. Коновальця не відзначався помітною активністю. Після розвалу ВНРади він деякий час іще намагався підтримувати контакти з угрупованнями української еміграції, що стояли на позиціях соборності. Зокрема, Є. Коновалець співпрацював з гуртком «Молода Галичина», який виник у Відні навесні 1921 р. Його було створено зусиллями, як їх іронічно називали сучасники, «знаддніпрянських галичан» – уродженців Галичини, яких пов'язувала з Наддніпрянською Україною тривала державна служба в структурах УНР (колишній посол УНР у Копенгагені Д. Левицький, молодий український журналіст І. Кедрин, полковник А. Мельник, П. Лисяк, М. Рудницький та ін.)¹⁴⁵. Гурток виступав проти політичного полонофільства уряду УНР і щораз відчутнішого русофільства диктатури ЗУНР. Є. Коновалець сподівався перетворити «Молоду Галичину» на громадсько-політичну організацію, здатну якщо не конкурувати, то принаймні діяти нарівні з провідними українськими партіями.

Однак емігрантська атмосфера перманентного політичного суперництва знову нагадала про себе. На початку літа 1921 р. значно погіршилися відносини Є. Коновальця з організацією УСС. Причин на те було декілька – розбіжності в царині ідеології та політичних поглядів, у ставленні до уряду ЗУНР («усуси», на відміну від колишніх Січових стрільців, значно лояльніше ставились до диктатури Є. Петрушевича). Та, найголовніше, в активній діяльності львівського осередку СС керівництво УСС побачили

¹⁴² Мартинець В. Українське підпілля від УВО до ОУН... – С. 32.

¹⁴³ Тютюнник Ю. З поляками проти України. – Харків, 1924. – С. 62.

¹⁴⁴ Мартинець В. Українське підпілля від УВО до ОУН... – С. 35–36.

¹⁴⁵ Кедрин І. Видатна індивідуальність... – С. 344.

конкурування з авторитетом своєї організації. Тож, уже невдовзі вони включилося в «газетну кампанію» проти Січових стрільців у галицькій та еміграційній пресі. Це досить гнітюче вплинуло на Є. Коновальця, що до цього часу вважав віденський осередок УСС «ідеологічно спорідненою» організацією. «Біля моєї особи, а також біля цілого гуртка нашого назбиралося завдяки дуже інтенсивній праці панів із Відня (Біберович і К^о) багато легенд, – писав він дещо згодом А. Мельнику. – Ви навіть не уявляєте собі, може, якою підлою зброєю уживають ці пани, не виключаючи навіть самого більшого пана, щоб здискретувати нас в очах галицького громадянства»¹⁴⁶.

Взагалі, Є. Коновалець у цей час усе більше переконувався в безперспективності подальшої політичної роботи в умовах безплідного розбрату, що панував серед української еміграції. Здавалось, внутрішні чвари цілковито паралізували здатність українських політичних сил до державотворчої праці. І лише звістки, що надходили з Галичини, живили надії на успішне продовження національно-визвольної боротьби...

1–3 липня 1921 р. у Львові відбувся український студентський з'їзд за участю понад 250 делегатів (серед них було й декілька членів Стрілецької ради). З'їзд у своїх резолюціях висловив рішучу підтримку ідеї української соборності та засудив спроби різних політичних сил відмежувати справу Галичини від національно-визвольної боротьби Наддніпрянської України. Рішення з'їзду були спрямовані певним чином і проти диктатури ЗУНР – делегати звернулись до західноукраїнських партій з закликом створити в краю Галицько-український уряд, якому диктатура мала б підпорядкуватись як його закордонне представництво¹⁴⁷. Тож не дивно, що постанови з'їзду викликали різку критику з боку диктатора ЗУНР Є. Петрушевича та його оточення. Факт участі в його роботі кількох членів Стрілецької ради було розцінено у колах диктатури як остаточний доказ ворожості Є. Коновальця та його соратників до державного центру ЗУНР. Це, зрозуміло, лише погіршило й без того загострені стосунки між колишніми Січовими стрільцями та диктатором.

Натомість Є. Коновалець позитивно поставився до рішень з'їзду. Гасла соборності та орієнтації на власні сили, які задекла-

рувала західноукраїнська молодь, перегукувалися з політичною позицією колишнього командира Січових стрільців. Рішення студентського з'їзду, очевидно, повернули Коновальцю надію на можливість успішно продовжити національно-визвольну боротьбу. Водночас, ця подія остаточно переконала його в тому, що за умов відірваності від рідного краю, у «нездоровій» атмосфері еміграційного розбрату, успішно розгортати політичну діяльність неможливо. У липні 1921 р. Є. Коновалець дійшов висновку, що центр політичної роботи потрібно перенести до Галичини.

20 липня 1921 р. Євген Коновалець, колишній отаман армії УНР і командир корпусу Січових стрільців, прибув з Відня на постійне мешкання до Львова¹⁴⁸. З періодом віденської еміграції було покінчено. Позаду лишилися політичні ігри української еміграції та сумний досвід власної участі в них, попереду все ще майоріла надія відновити січово-стрілецьку організацію.

* * *

Перші оптимістичні враження Є. Коновальця після повернення до Галичини («тут дуже симпатична атмосфера і добрий ґрунт для праці»¹⁴⁹) невдовзі змінилися на менш радісний настрій. Край жив власним політичним життям, у якому регіональні інтереси явно переважали над ідеєю соборності. «Громадянство не орієнтується як слід у теперішнім політичній становищі, також не має ніяких ближчих інформацій про політику Уряду (йдеться про уряд ЗУНР. – М. К.). Знає тільки, що Уряд домагається усунення польської влади з Галичини, – писав Є. Коновалець невдовзі після свого приїзду до Львова. – Інстинктивно вся Галичина відчуває, що спасення її у Великій Україні, і тільки тому, що в громадянстві немає поки що віри в скоре завершення українського ферменту, воно цілком орієнтується на віденський уряд (еміграційний уряд ЗУНР, що перебував у Відні. – М. К.)»¹⁵⁰. У той же час виявилось, що члени Стрілецької ради майже не підтримували сталого зв'язку між собою. «[...] Після мого приїзду в Галичину застав свого роду ситуацію, що взагалі немає ніякої ради на це, щоби ще можна було стрілецьку орган[ізацію] скласти», – підсумував Є. Коновалець у листі до А. Мельника¹⁵¹.

¹⁴⁸ Мартинець В. Українське підпілля від УВО до ОУН... – С. 35.

¹⁴⁹ Архів ОУН в Києві. – Листи Є. Коновальця. 1919 – 1922, 1937 рр. – Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 4 серпня 1921 р. – Арк. 8.

¹⁵⁰ Мартинець В. Українське підпілля від УВО до ОУН... – С. 36.

¹⁵¹ Архів ОУН в Києві. – Листи Є. Коновальця. 1919 – 1922, 1937 рр. – Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 15 вересня 1921 р. – Арк. 11.

Сумні новини настіли також з Наддніпрянщини. У серпні 1921 р. стало відомо про розкриття більшовиками ЦУПКОму й загибель сотника І. Андруха. Як виявилось, ще у травні 1921 р. більшовикам вдалося схопити начальника розвідки однієї з повстанських груп, який надав відомості про структуру повстанського комітету. Упродовж червня 1921 р. більшовики здійснили низку арештів; було схоплено більшість членів комітету, в тому числі й його голову І. Чепілка¹⁵². На початку липня 1921 р. підпільну мережу ЦУПКОму в Україні було фактично ліквідовано. 39 осіб, причетних до діяльності комітету, червоні розстріляли, 25 засудили до різних строків ув'язнення. Серед страчених був і сотник І. Андрух*.

Ю. Тютюнник

Ведення будь-якої повстанської роботи в Наддніпрянській Україні ставало дедалі складнішою справою. Наприкінці серпня 1921 р. у Львові відбулась таємна конференція за участю представників Української партії соціалістів-самостійників, Української демократично-хліборобської партії, Галицького народного комітету, а також делегацій від УСС і СС. Було вирішено використати Галичину як базу для підготовки антибільшовицького повстання у Наддніпрянщині, яку мали здійснювати незалежно від державного центру УНР чи Повстансько-партизанського штабу (ППШтабу) генерала Ю. Тютюнника¹⁵³.

¹⁵² ЦДАВО України. – Ф. 2297. – Оп. 1. – Спр. 4а. – Арк. 4.

* «Повстанська» робота Є. Коновальця за кордоном та діяльність І. Андруха змусили керівництво більшовицької адміністрації в Україні наприкінці серпня 1921 р. констатувати, що Коновальцю вдалося налагодити зв'язок з українськими повстанцями (ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 408. – Арк. 38–41).

¹⁵³ AAN. Prezydium Rady Ministrów. Cz. III. Akta numeryczne 1918 – 1923. Sygn. 20131/21: Raport dyrektora policji we Lwowie Reinlendera do MSW z 2 IX 1921, k. 2–3.

Така позиція, очевидно, впливала навіть не стільки з ворожості до уряду УНР, скільки із сумнівів щодо ефективності його організаційної роботи (контрольованої, до того ж, польською розвідкою). Українські праві кола були добре поінформовані про незадовільний стан діяльності ППШтабу, млявість та пасивність державного центру УНР у справі підготовки повстання в Україні. «Справа з підготовкою всього того, що потрібно для найближчої акції, стоїть надзвичайно погано (тут і далі виділення авторські. – М. К.), я би сказав катастрофічно. Повстання, яке ми підіймаємо, досі не забезпечено зовні ні одною рушницею [...]» – писав 6 вересня 1921 р. відомий діяч правої опозиції В. Приходько до голови Української народно-республіканської партії О. Ковалевського¹⁵⁴. Як і багато інших політиків, Є. Коновалець не вірив в успішність повстанської акції під керівництвом уряду УНР і намагався діяти незалежно від нього. До Наддніпрянщини було відправлено нового емісара січово-стрілецької організації, підполковника І. Рогульського, – проте надії на успішне створення антибільшовицької підпільної мережі залишалось мало.

Головну ж увагу Є. Коновалець приділяв у цей час, як і раніше, справам у Галичині. Керівництво львівських січовиків – сотники Я. Чиж, М. Матчак та В. Кучабський – вважало створення розгалуженої крайової організації з колишніх старшин і вояків УГА своїм безперечним успіхом. «Ми створили військову організацію. Війна ще не скінчилася, а навіть якщо скінчиться, нам треба зберегти свої військові кадри, щоб вести далі боротьбу

Ю. Отмарштайн

¹⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1072. – Оп. 2. – Спр. 36. – Арк. 1.

проти обидвох окупантів та мати на всякий випадок готову військову силу», – так пояснив ситуацію на початку вересня 1921 р. сотник Я. Чиж колишньому старшині УГА О. Навроцькому¹⁵⁵. Оскільки ж організація складалася переважно з ветеранів Галицької армії, їхніх представників було включено до проводу організації (О. Навроцький, В. Целевич, Ю. Полянський).

До речі, потужний осередок військової організації створили старшини й вояки колишньої 6-ї Равської бригади УГА. Як згадував один із ветеранів бригади І. Грещак, на Равщині «ініціативна праця йшла зовсім незалежно від акції Січових стрільців, так що не без підстави можна буде твердити, що УВО¹⁵⁶ закладалася в помешканні Омеляна Сеника-Грибівського при вул. Рицарській, де [...] старшини на численних зібраннях вироблювали перші плани підпільної боротьби»¹⁵⁷. Провідну роль в організації равського осередку відіграв колишній командир 6-ї бригади сотник Ю. Головінський, що у лавах УГА пройшов усю Визвольну війну, а також старшини-равці Заславський, Хархаліс, І. Ришавий та ін.

У плані організаційної структури увесь галицький край було поділено на 4 округи, що ділились на повіти. Найменшою організаційною клітиною була п'ятірка – п'ятеро членів організації, що знали лише свого ройового, який, своєю чергою, знав повітового керівника, а той – окружного і т. д. Щоправда, ефективність конспірації дещо знижувалась через те, що рядові члени організації добре знали один одного ще з часів спільної служби в УГА. «Це було військо, примусово зодягнене в цивільну одежу, – згадував сучасник. – Назверх воно не різнилося від свого цивільного оточення: студентів, урядовців, учителів, селян і ремісників. Але якби якась таємна сила дозволила заглянути їм у

Ветерани УГА

душу, ми знову побачили б стрільців, десятників, поручників чи сотників»¹⁵⁸. Та незважаючи навіть на це, організації в цілому вдавалось зберігати конспіративність. Польська поліція вже восени 1921 р. змальовувала її як добре законспіровану структуру з широко розгалуженою мережею у провінції¹⁵⁹.

На місцях засновані львівською групою СС ланки організації здійснювали підготовку до розгортання військових сил у краю. Ось що, наприклад, згадував організаційний референт долиньської повітової організації, майбутній визначний діяч українського націоналістичного руху О. Бойдуник: «Долинський повіт, який нараховував, наскільки пригадую, вісімдесят шість місцевостей, мав дати один курінь війська. У зв'язку з тим треба було провести підрахунок військовиків (старшин, підстаршин і рядовиків), а також хлопців у призовному віці. Крім того, треба було віднайти й провести реєстрацію зброї, яка перебувала в Волинському повіті в тих військовиків чи громадян. До того треба було перевірити, якими військовими чи іншими бойовими парамілітарними силами в повіті

¹⁵⁵ Навроцький О. *Українська Військова організація...* – С. 8. *У своїх спогадах, на які вже близько півстоліття покликаються історики УВО-ОУН, О. Навроцький зсунув події в часі на рік раніше, аніж вони відбувалися насправді. Так, наприкінці серпня 1920 р. М. Матчак і Я. Чиж не могли перебувати у Львові, як пише О. Навроцький, оскільки вони у цей час були в Празі (див.: Архів ОУН в Києві. – Листи Є. Коновальця. 1919–1922, 1937 рр. – Лист І. Андруха до Є. Коновальця від 23 серпня 1920 р. – Арк. 64). Також перший перепис населення Галичини польська влада здійснила не у вересні 1920 р., як про це пише О. Навроцький, а у вересні 1921 р. (див.: Galuba R. «Niech nas rozsądzi miecz i krew...» Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918–1919. – Poznań, 2004. – S. 288).*

¹⁵⁶ Назва УВО у той час насправді ще не використовувалась. «Ще тоді не було в нас мови про “Українську Військову Організацію”, говорилося просто “організація”», – згадував про період 1921 р. учасник тих подій (Розповідь інж. Федора Яшури // Срібна Сурма. – 36. І. – С. 20).

¹⁵⁷ Див.: Мартинець В. *Українське підпілля від УВО до ОУН...* – С. 33.

¹⁵⁸ Книш З. *Євген Коновалець в очах молодшої генерації УВО // Євген Коновалець та його доба.* – Мюнхен, 1974. – С. 276.

¹⁵⁹ Штокало В. *Роль Української Військової Організації у зриві польської насильницької конскрипції в окупованій Східній Галичині 1921 року // Мандрівець.* – 2005. – № 5. – С. 30.

Я. Чиж

розпоряджає окупант і як вони є озброєні»¹⁶⁰. Інші крайові осередки організації також активно збирали відомості про сили та склад польських військових частин у краю. Чимало рядових членів організації розуміли це як підготовку до антипольського повстання.

На жаль, невідомо, чи справді керівництво львівської групи СС мало наміри повторити Листопадовий чин 1918 р. Проте можна з упевненістю сказати, що Я. Чиж, М. Матчак та В. Кучабський не надто поспішали інформувати Є. Коновальця про справи новоствореної організації. Саме з цим, очевидно, й пов'язане те, що у Є. Коновальця

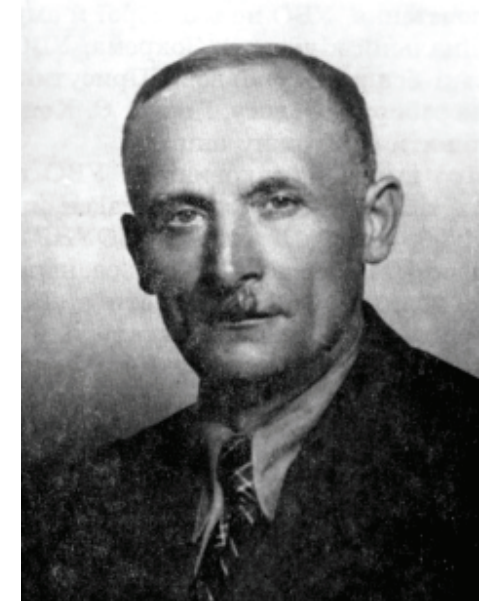
попервах після приїзду до Львова склалося дещо хибне уявлення про масштаби організаційної роботи в краю. «Центр сам у Львові вже досить добре зорганізований. Натомість організація провінції поставлена ще дуже кволо», – писав він у цей час А. Мельнику¹⁶¹. Та вже невдовзі ближче ознайомлення з ситуацією на місцях показало Є. Коновальцеві, що львівській організації вдалося досягти значних успіхів у розбудові своєї мережі в краю. Для колишнього командира січових стрільців стало зрозумілим і те, що львівська група СС діяла фактично незалежно від Стрілецької ради, прагнучи лише продовжити боротьбу проти поляків і ставлячись без пієтету до планів Коновальця відновити січово-стрілецьку організацію. Більше того, керівництво львівських січовиків дуже швидко дало зрозуміти йому, що воно, скоріше за все, не братиме участі в подібних починаннях. Лише тоді Є. Коновалець збагнув остаточно, що опинився зі своїми проектами в цілковитій самотності. «Праця ту досить важка, – писав він А. Мельнику вже

невдовзі. – Не маю навіть відповідного попертя в наших [...] в Михайла, Славка і Василя (М. Матчака, Я. Чижа і В. Кучабського. – М. К.). Вони настільки захопилися своїми успіхами, що важко взагалі з ними тепер балакати. До нашого проекту ставляться з досить великою резервою і це є головна перешкода, задля котрої наші справи [...] не можу ніяк посунути вперед. Попри них начинати годі, з ними теж важко»¹⁶².

Інші члени Стрілецької ради, котрі перебували в Галичині, не надто хотіли розгортати якусь політичну діяльність, цікавлячись хіба що місцевими справами. Лишалися старшини-січовики 6-ї стрілецької дивізії армії УНР, що єдині, на думку Є. Коновальця, ще зберігали традицію СС. Проте, перебуваючи у таборах для інтернованих, вони, зрозуміло, не мали жодної змоги вести практичну роботу з відновлення січово-стрілецької організації.

Що робити? Це класичне запитання з усією гостротою постало перед Є. Коновальцем наприкінці літа 1921 р. Колишній командир Січових стрільців вирішив скликати нараду Стрілецької ради, щоб визначити на ній майбутню організацію СС.

Нарада Стрілецької ради (перша після липня 1920 р.) відбулась у Львові 10–12 вересня 1921 р. Присутніми були Є. Коновалець, полковник Ю. Отмарштайн, підполковник М. Курах, сотники В. Кучабський, М. Матчак, Ф. Борис та інші січово-стрілецькі старшини. Мав приїхати й командир 6-ї дивізії генерал М. Безручко, проте він, як стало відомо, в останню мить «захворів».

О. Навроцький

¹⁶⁰ Бойдуник О. Як дійшло до створення Організації Українських Націоналістів // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 360–361.

¹⁶¹ Мартинець В. Українське підпілля від УВО до ОУН... – С. 36.

¹⁶² Архів ОУН в Києві. – Листи Є. Коновальця. 1919 – 1922, 1937 рр. – Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 21 вересня 1921 р. – Арк. 12.

Доповіді й повідомлення, що лунали на нараді, були досить песимістичними. Те, що від колишнього військового братства Січових стрільців лишилася хіба приємна згадка, розуміли майже всі. «Військової організації в нас немає, – констатував Є. Коновалець. – Ми живемо минулим капіталом, ми в роботі, хто чим іншим занятий. При тім, працюючи на громадській ниві, дещо порізнилися в поглядах. Якщо на будуче хочемо задержати нашу організацію, треба начеркнуть план праці – в найближчому часі виявить нашу активність. Найдальшу ціль ми маємо – ходить нам о найближчу»¹⁶³. Та все ж, конкретних рішень щодо розбудови січово-стрілецької організації нарада не виробила, лише підкресливши необхідність зберегти січово-стрілецьку організацію «в тривкіших основах» для «будучої боротьби»¹⁶⁴. Для цього нарада обрала керівний орган організації СС – т. зв. комісію чотирьох у складі отамана Є. Коновальця, полковника Ю. Отмарштайна, генерала М. Безручка та полковника Р. Дашкевича. До складу Стрілецької ради ввійшли, окрім комісії чотирьох, полковник Р. Сушко, підполковники І. Чмола, М. Курах, сотники Г. Гладкий, В. Кучабський, Я. Чиж, М. Матчак, Ф. Борис, Юріїв, Пасіка, поручник С. Рихло¹⁶⁵. Полковника А. Мельника комісія чотирьох обрала своїм представником за кордоном.

Жодних принципово важливих рішень нарада не ухвалила. Враження Є. Коновальця від результатів її роботи були сумішно розчарування і зневіри. Як писав він у листі до А. Мельника, засідання наради вийшло «дуже млявим і марним»¹⁶⁶. «Взагалі, – підсумував Є. Коновалець, – на даліше існування, а передовсім на якусь конкретну працю нашої організації як такої дивлюсь досить скептично (виділення авторське. – М. К.)»¹⁶⁷. Найбільше його турбував відхід «львів'ян» від січово-стрілецької організації: «Поодинокі члени, а передовсім Львівська трійка вже так тепер далеко станули від самої організації, так дуже заангажувалися в місцеві галицькі справи, що поки що принайменше на їх працю в самій організації годі покладати які-небудь надії»¹⁶⁸.

Скрутне становище спонукало Є. Коновальця вести переговори зі львівськими січовиками щодо умов їхньої участі у справі відродження організації СС. «Взагалі з цєю справою маю дуже багато клопоту, все-таки надії не трачу», – повідомляв він А. Мельникові у черговому листі¹⁶⁹. Та львівські січовики не виявляли значного зацікавлення до подібних ідей. Створивши власними силами військову організацію в краю, вони, схоже, не мали тепер жодного бажання підпорядковувати її Є. Коновальцеві чи комусь іншому. Поки члени Стрілецької ради займались теоретизуванням і пошуками «тривкіших основ» для своєї організаційної діяльності, «львів'яни» перейшли від організаційного етапу до практичних дій. Потрібно було відверто й недвозначно заманіфестувати ту ворожість, яку відчувало українське населення Галичини до польського окупаційного режиму. 25 вересня 1921 р. відбулося «бойове хрещення» військової організації. Цього дня колишній четар УГА С. Федак, син відомого західноукраїнського діяча й член організації, вчинив замах на начальника Польської держави маршала Й. Пілсудського, що саме перебував у Львові з офіційним візитом, а також на польського воєводу міста С. Грабовського¹⁷⁰.

Атентат було здійснено за рішенням керівництва військової організації. І хоча він був невдалим, «львів'яни» сподівались у такий спосіб привернути увагу міжнародної громадськості до проблеми Східної Галичини, водночас продемонструвавши польській владі, що боротьба галицьких українців за свої національні права ще не скінчилася.

Проте наслідки невдалого замаху 25 вересня 1921 р. виявились катастрофічними передовсім для самої військової організації. С. Федака відразу ж було схоплено; польська поліція, отримавши відомості про окремих членів організації, дуже швидко вийшла на слід її керівництва. Система конспірації не спрацювала – упродовж найближчих тижнів було заарештовано М. Матчака, Б. Гнатівча, В. Кучабського, О. Навроцького, Д. Паліва. Я. Чиж, щоб unikнути арешту, був змушений поспіхом виїхати за кордон, де втратив будь-яку можливість керувати організацією¹⁷¹. Так, польська поліція фактично ліквідувала провід військової організації.

¹⁶³ Кучерук О. Протокол засідання Стрілецької Ради... – С. 137.

¹⁶⁴ Там само. – С. 140.

¹⁶⁵ Архів ОУН в Києві. – Листування А. Мельника 1921 – 1922 рр. – Список членів Стрілецької Ради. – Арк. 1.

¹⁶⁶ Там само. – Листи Є. Коновальця. 1919 – 1922, 1937 рр. – Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 14 вересня 1921 р. – Арк. 9.

¹⁶⁷ Там само. – Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 15 вересня 1921 р. – Арк. 11.

¹⁶⁸ Там само. – Арк. 11.

¹⁶⁹ Архів ОУН в Києві. – Листування А. Мельника 1921 – 1922 рр. – Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 21 вересня 1921 р. – Арк. 12.

¹⁷⁰ Мірчук П. Там само. – Т. 1. – С. 27; Книш З. Начальна команда УВО у Львові... – С. 294.

¹⁷¹ Книш З. Начальна команда УВО у Львові... – С. 294. Матеріали слідчої справи польського окружного суду у Львові щодо замаху на Ю. Пілсудського та С. Грабовського й сьогодні зберігаються у Львівському історичному архіві (Див.: ЦДІА у Львові. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 889. – Арк. 1–90).

Є. Коновалець не був причетний до замаху. Він у цей час підтримував лише спорадичні зв'язки зі львівським гуртком СС, цілковито поринувши у розробку чергових проектів відродження організації СС. Цього разу ставку робили на культурно-просвітницьку працю. З метою популяризації історії й традицій січових стрільців у Галичині Коновалець збирався видавати спеціальний військово-історичний альманах. Разом із тим, певні надії стосовно поширення січово-стрілецької ідеї він покладав і на віденський гурток «Молода Галичина», про що 26 вересня писав А. Мельнику: «Іменно зблизитися до Молодої України, начать з ними працю і з внутрі вже начать переводити думку переміни цієї на певну вже оформлену організацію. Цього роду праця буде потребувати ще довшого часу»¹⁷². Що у найближчий час відродження січово-стрілецької організації неможливе, Є. Коновалець уже цілком усвідомлював (щоправда, з притаманним йому оптимізмом): «Вважаю конче потрібним не надто спішитись. Умовини не найкращі, надії однак не трачу. Цього рода організація мусить ту зродитися, тому що цього вимагає ту на місці саме життя»¹⁷³.

Зникли й підстави для сподівань на швидке вирішення «галицького питання» на міжнародній арені. 27 вересня 1921 р. загальні збори Ліги Націй окремою постановою зобов'язали Раду Ліги Націй «звернути увагу Найвищої Ради на необхідність врегулювати в найближчому часі статут для Східної Галичини»¹⁷⁴. Проте це були лише порожні декларації – насправді ж край далі перебував під польською окупацією й ніщо в поведінці поляків не вказувало на готовність у разі наказу Антанти піти з Галичини.

Увагу Є. Коновальця у цей час привернули справи Наддніпрянської України, яка знов актуалізувалась у зв'язку з тим, що ППШтаб генерала Ю. Тютюнника завершив підготовку антибільшовицького повстання. Планувалося, що сигналом до його початку стане, за сприяння польської влади, похід озброєної у польських таборів армії УНР на Батьківщину. Не було також таємницею й те, що генерал Ю. Тютюнник не полишив своїх амбітних замірів і прагнув усунути Головного отамана С. Петлюру від влади, щоб самому очолити армію й державу. Генералу потрібні були люди, на чію підтримку він міг би покластися в разі виступу проти Петлюри.

¹⁷² Архів ОУН в Києві. – Листи Є. Коновальця. 1919 – 1922, 1937 рр. – Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 26 вересня 1921 р. – Арк. 15.

¹⁷³ Архів ОУН в Києві. – Листи Є. Коновальця. 1919 – 1922, 1937 рр. – Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 26 вересня 1921 р. – Арк. 14.

¹⁷⁴ Zaks Z. Sprawa Galicji Wschodniej w Lidze Narodów... – S. 149–150.

Є. Коновалець у горах. Ворохта, 1921 р.

Колишньому ж командирі Січових стрільців потрібна була лише можливість у разі успіху повстання розгорнути на Наддніпрянщині військову частину СС. Їхні цілі в чомусь збігалися. Невипадково вже невдовзі між Ю. Тютюнником та Є. Коновальцем зав'язуються контакти, безпосереднім ініціатором яких був полковник Ю. Отмарштайн, начальник штабу Тютюнника й водночас член січово-стрілецької комісії чотирьох. Як свідчив згодом оунівський історик З. Книш, Коновалець «відбував розмови з полк. Юрієм Отмарштайном, з отаманом Юрієм Тютюнником і його ад'ютантом Добротворським, зустрічався з ними в “Червоній Калині” та на інших конспіративних квартирах УВО у Львові. Більш як певне, темою цих розмов було поширення діяльності Української Військової Організації* на всю Україну»¹⁷⁵.

Ю. Тютюнник не міг обсадити командні посади в «повстанських» військах армії УНР, що призначалися для походу в Україну, лише своїми людьми – старшинами 4-ї Київської дивізії. Та разом із тим, він не хотів допустити до керівництва військами представників

* Насправді, ця назва у 1921 р. ще не побутувала, Коновалець виступав від імені січово-стрілецької організації.

¹⁷⁵ Книш З. Начальна команда УВО у Львові... – С. 295.

армійського командування чи надмірну кількість старшин з інших дивізій, на чію відданість у разі виступу Петлюри не міг покластися. Тож після нетривалих переговорів з Є. Коновальцем було вирішено, що до командного складу майбутньої «повстанської» армії ввійдуть старшини-січовики 6-ї стрілецької дивізії, котрі, загалом, не симпатизували С. Петлюрі. Окрім полковника Ю. Отмарштайна, що теж, фактично, був людиною Є. Коновальця, це мали бути полковник Р. Сушко (якому доручалось командувати бригадою), сотник В. Стефанишин (як командир куреня) та ін. Дозвіл на участь колишніх Січових стрільців у поході дав особисто С. Петлюра після нетривалих переговорів з представниками Стрілецької ради.¹⁷⁶ Цікаво, що М. Безручко у планах Є. Коновальця вже не фігурував – надто очевидним було небажання генерала вв'язуватись до будь-яких політичних справ.

Важко сказати, чи збирався Ю. Тютюнник у разі успіху повстання продовжувати співпрацю з Є. Коновальцем, що тяжів до створення власної військово-політичної організації. Та в кожному разі, сам Коновалець приділив справі участі січовиків у поході на Україну серйозну увагу. У жовтні 1921 р. він писав Р. Сушку: «На мій погляд, є дуже важливим, щоб з Юрком (Ю. Тютюнником. – М. К.) пішла також впевнена, спаяна частина, яка у відповідний час могла б назвати себе СС. Тому прошу зайнятися цим ділом, тобто вибрати дане Юрієм Васильовичем (Ю. Отмарштайном. – М. К.) число наших, перебалакати з ними відповідним чином і якщо вони тільки погодяться, якомога швидше переслати їх у розпорядження Юрія Васильовича»¹⁷⁷.

Формування Української повстанської армії (саме таку назву отримали війська, що мали вирушити у похід на Наддніпрянщину) здійснювалося прискореними темпами з огляду на наближення дати виступу. Старшини-січовики обійняли командні посади в 2-й бригаді зведеної (і єдиної) дивізії Волинської групи Української Повстанської Армії (командний кістяк групи, дивізії та 1-ї бригади переважно склали віддані Ю. Тютюннику старшини-кияни). Вже наприкінці жовтня Р. Сушко повідомляв Є. Коновальцю: «Мені доручено бригаду з 6-ї, 3-ї і 2-ї дивізій з усіх родів зброї, але тимчасово не мають озброєння. Настрій у вояків гарний, зате у

¹⁷⁶ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33258. – Арк. 62 зв.

¹⁷⁷ Цит. за: Советская Украина и Польша. Сборник дипломатических документов и исторических материалов. – Харків, 1921. – С. 101. Достовірності опублікованих більшовиками листів не заперечував і сам Коновалець (див.: Коновалець Є. Причинки до історії української революції... – С. 345).

Листівка УВО

верхів неважний. Мене назвали бригадою СС-ів, але я поки запротестував, тому що це дуже ризиковано поки; зроблю це тоді, коли успіх буде забезпечено»¹⁷⁸. Сушко був переконаний, що саме від успіху «повстанської» виправи й залежить відродження січово-стрілецької організації. «Тут я дійшов думки, що Ви маєте стати більш рішуче на мою орієнтацію і це, по моєму, необхідне для Вашого зміцнення [...], – писав він Коновальцю. – Прошу скласти і

¹⁷⁸ Советская Украина и Польша... – С. 101–102.

передати наказ до СС-ів від імени Стр[ілецької] Ради, а також відозву до населення, які мені необхідно мати у сприятливу хвилину для оголошення з відповідними підписами. Гадаю, що якщо відкласти це на потім, то спізнаємося, а до самостійного способу дій я не маю ні відповідного наказу від Вас, ні права»¹⁷⁹.

Підготовча робота свідчила, що Є. Коновалець та його найближчі соратники (як, до речі, і чимало їхніх сучасників) поклали значні надії на успіх антибільшовицького повстання в Наддніпрянщині.

Та цим сподіванням не судилося здійснитись. Поляки практично не забезпечили українські частини зброєю, амуніцією та військовим майном. На час виступу Волинська група УПА налічувала 155 старшин і урядовців, 645 вояків, маючи при цьому лише 32 коней. Зі старшин та вояків групи зброю мали ледь більше половини¹⁸⁰. Допомогти ж армії в самій Наддніпрянщині фактично виявилось нікому – повстансько-партизанський рух на цей час уже було придушено.

Тож не дивно, що перетнувши 4 листопада 1921 р. радянсько-польський кордон, Волинська група потрапила у досить скрутне становище, не будучи спроможною протистояти збройній потузі більшовицьких військ. Після кількох значних боїв з більшовиками Волинська група, так і не з'єднавшись із силами Подільської групи УПА, вийшла до району Коростеня (в цих боях, до речі, загинув і «старий» січовик сотник В. Стефанишин)¹⁸¹. Тут, біля с. Малі Миньки, її було оточено й розгромлено більшовицькою кіннотою. Нечисленна група тих, кому пощастило врятуватись, на чолі з генералом Ю. Тютюнником вирушила назад, до радянсько-польського кордону, який і перетнула у ніч на 20 листопада 1921 р.¹⁸² 360 полонених українських старшин і вояків більшовики розстріляли під містечком Базар*.

Невдача Другого зимового походу (таку назву одержав цей листопадовий рейд) показала, що надії на швидке визволення

Наддніпрянщини з-під більшовицької влади не мають підстав. Військова сила червоних залишалась достатньо потужною, а тероризоване більшовицьким режимом українське селянство вже втратило здатність до масштабного збройного опору загарбникам. Полковник Ю. Отмарштайн в офіційному рапорті Головному отаманові С. Петлюрі писав, що «рейд цей показав кабінетним закордонним політикам, що жива справа української нації не може бути вирішена штучними, теоретичними договорами, що нація українська не примирилася з московською окупацією, продовжує і буде продовжувати свою виз[вольну боротьбу]»¹⁸³. Проте це вже була радше спроба видати бажане за дійсне. Як згадував Є. Коновалець, після повернення з походу Ю. Отмарштайн і Р. Сушко склали звіт Стр[ілецькій] раді, з якого «виходило, що всяка дальша збройна інтервенція з чужини була, на їх погляд, недоцільною й шкідливою, бо така інтервенція наражала не тільки самих активних учасників на страшенну небезпеку, але не приносила ніякої реальної користі українському населенню і ще більше викликала люті переслідування з боку більшовиків»¹⁸⁴.

«В нас ту стала біда, живемо з дня на день і очікуємо кращого, – повідомляв Є. Коновалець А. Мельнику в листі від 21 грудня 1921 р. – Як знаєте, я вам вже писав, Ромахо (Р. Сушко. – М. К.) повернув з України і сидить тепер в Каліші. Вчора там поїхав до нього Гладкий, Стефанишин згинув під Коростенем»¹⁸⁵.

Що мав відчувати Є. Коновалець після цієї чергової, але від того не менш страшної поразки? Сподіванки на продовження збройної боротьби з більшовиками й розгортання в Наддніпрянщині військової формації СС, безперечно, зазнали краху. Ситуація в Галичині та позиція львівських січовиків робили досить примар-

¹⁷⁹ *Советская Украина и Польша...* – С. 102.

¹⁸⁰ *До історії повстанчого рейду ген. хор. Ю. Тютюнника в листопаді 1921 р. (Доклад начальника Полевого Повстанчого Штабу – полк. ген. штабу Юрія Вас. Отмарштейна) // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 6. – С. 12.*

¹⁸¹ *Рогозний Г. Листопадовий рейд // Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар. – Київ, 1995. – С. 50.*

¹⁸² *До історії повстанчого рейду ген. хор. Ю. Тютюнника в листопаді 1921 р. (Доклад начальника Полевого Повстанчого Штабу – полк. ген. штабу Юрія Вас. Отмарштейна) // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 7–8. – С. 19.*

* Розстріляних було саме 360, а не 359, як прийнято вважати у вітчизняній історичній літературі. Про це свідчать архівні документи (див.: *Рейд у вічність. – Київ, 2001. – 127 с.*).

¹⁸³ *До історії повстанчого рейду ген. хор. Ю. Тютюнника в листопаді 1921 р. (Доклад начальника Полевого Повстанчого Штабу – полк. ген. штабу Юрія Вас. Отмарштейна) // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 7–8. – С. 20. Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – M/f. 68846. – Доповідь полковника Ю. Отмарштайна Головному отаманові С. Петлюрі [б. д.] – Арк. 216 – 217.*

¹⁸⁴ *Коновалець Є. Причинки до історії української революції... – С. 345. У спогадах Коновалець також зазначив, що «звіт пок. підполковника Ю. Отмарштейна ще більше зміцнив нас у переконанні, що думку військової інтервенції з-за кордону треба раз назавжди відкинути» (Там само. – С. 345). Проте, як свідчать документи і передусім його власне листування з Р. Сушком, напередодні Другого зимового походу Є. Коновалець такого переконання не мав.*

¹⁸⁵ *Архів ОУН в Києві. – Листи Є. Коновальця. 1919 – 1922, 1937 рр. – Лист Є. Коновальця до А. Мельника від 21 грудня 1921 р. – Арк. 20 зв.*

ними й будь-які надії на відродження січово-стрілецької організації на західноукраїнських землях. Перспектива політичної діяльності на еміграції виглядала для Є. Коновальця, в світлі попереднього досвіду, вочевидь, малопривабливо. Здавалося, справа, якій він віддав стільки зусиль, була приречена на невдачу.

Однак саме в цей час до Є. Коновальця надійшла несподівана пропозиція від створеної зусиллями львівських січовиків військової організації. Як уже згадувалося, після невдалого замаху С. Федака на Ю. Пілсудського польська поліція розгромила провід організації – М. Матчака й В. Кучабського було заарештовано, а Я. Чиж вимушений був емігрувати за кордон. Організацію не було ліквідовано, проте вона фактично опинилась без керівництва, що загрожувало їй розпадом. Тож уцілілі від репресій члени проводу, не втаємничені у внутрішні відносини в січово-стрілецькому середовищі, звернулися по вказівки до Є. Коновальця, що формально все ще залишався організаційним зверхником колишніх січовиків.

Відсутність документів чи будь-яких інших джерел, на жаль, не дає можливості точно реконструювати обставин, за яких Є. Коновалець перебрав керування військовою організацією. Можна припустити, що вцілілі представники крайового проводу наприкінці 1921 – на початку 1922 рр. звернулись до нього з пропозицією очолити організацію. На цей час, після поразки Другого зимового походу, Є. Коновалець не міг не розуміти, що національна революція, визвольні змагання, збройна боротьба за незалежність України вже завершилися. Національний рух зазнав поразки; українські землі було поділено сусідніми державами. Боротьбу потрібно було продовжувати вже в підпіллі, нелегальними методами, в умовах повоєнних реалій... Січово-стрілецька ідея могла слугувати у цій новій боротьбі хіба що символом. Ні тонкощі політичної гри, ні спроби апелювати до ідеалів української соборності, ні готовність до співпраці з іншими політичними силами не допомогли Є. Коновальцю та його соратникам у 1920–1921 рр. успішно конкурувати з державними центрами УНР і ЗУНР.

Крайова військова організація, заснована без участі Є. Коновальця, була спрямована на конкретну діяльність, а не на ідеологічну «реанімацію» символів минулої доби. Прийняти керівництво над нею означало відмовитись від безуспішних і даремних спроб відродити власне січово-стрілецьку організацію. Повоєнна дійсність ставила нові вимоги до національного руху... Гадаємо, наприкінці 1921 р. Є. Коновалець уже усвідомлював, що українська національно-визвольна боротьба мала продовжуватись, а не повто-

рюватись. Та обставина, що вже у 1922 р. ми бачимо його на чолі крайового проводу військової організації, свідчить про те, що Є. Коновалець прийняв виклик нової доби.

Подальша діяльність військової організації й справді мала небагато спільного з традиціями попереднього етапу визвольної боротьби. Час битв на фронтах у лавах регулярних армій під прапорами демократичних урядів минув – нова військово-політична організація мала діяти у підпіллі, вже за нових умов, а серед її методів передбачалися досить різні, в тому числі й революційно-терористичні. Сильні антипольські настрої, відчутні в Галичині від 1921 р., штовхали керівництво організації до рішучих дій проти польської адміністрації. Уже 1922 р. краєм прокотилася хвиля стихійних саботажно-диверсійних акцій, спрямованих проти польської влади. Селяни підпалювали польські військові склади, нищили телеграфне та залізничне сполучення, громили польські маєтки й двори колоністів тощо. Загалом упродовж 1922 р. було здійснено близько 2300 таких акцій. Щоправда, здебільшого вони відбувалися неорганізовано, без належного централізованого керування з боку членів військової організації. Диктатору ЗУНР Є. Петрушевичу, що надалі перебував у Відні, це навіть дало підстави, оцінюючи у розмові з полковником А. Мельником діяльність військової організації, заявити про «мізерний, а властиво ніякий вислід її роботи»¹⁸⁶. Проте справжнім випробуванням для організації стали репресії польської влади проти українського населення Галичини в 1922–1923 рр., вжиті у відповідь на саботажні акції. В українських селах

Є. Коновалець і В. Целевич

¹⁸⁶ Кентій А. Українська Військова Організація... – С. 34.

здійснювали масові обшуки, арештовували всіх, хто був бодай найменшою мірою причетний до антипольських виступів. Всього було затримано близько 20 тис. осіб, причому за ґрати потрапила більша частина членів військової організації. У жовтні 1922 р. Є. Коновалець був змушений виїхати за кордон¹⁸⁷. Діяльність організації було практично паралізовано, а мережу в краї розгромлено. Деморалізацію в її поріділих лавах ще більше поглибило офіційно проголошене у березні 1923 р. рішення держав Антанти визнати Галичину частиною Польської держави. Здавалося, боротьба проти поляків самотужки, без жодної надії на допомогу Заходу, була марною справою – тож чимало членів організації та її симпатиків перейшли до новоствореної Комуністичної партії Західної України, покладаючи тепер надію лише на підтримку зі Сходу.

Перебуваючи у напівзруйнованому стані, організація на якийсь час втратила здатність до активних дій. «Військової організації якби не існувало, – писав у березні 1924 р. Л. Мишуга Є. Петрушевичу. – Не тільки немає ніяких видимих знаків, чи вона взагалі існує, але навіть і примітивних інформацій щодо того, чи є які вигляди на евентуальність акцій»¹⁸⁸.

Насправді, знадобилося декілька років, щоб організація відновила свою діяльність у краю вже як Українська військова організація, – у час, коли за кордоном, серед української еміграції, виникли й зміцніли такі ідеологічно споріднені з нею організації як Група української національної молоді, Легія українських націоналістів та ін. Об'єднання їх з УВО Є. Коновальця призвело наприкінці 1920-х рр. до появи нової політичної сили, якій судилося перебрати провідну роль в українській національно-визвольній боротьбі середини ХХ ст. – Організації Українських Націоналістів.

Однак історія власне УВО-ОУН виходить за межі нашого дослідження. Діяльність Є. Коновальця на чолі цієї організації є частиною історії українського націоналістичного руху 1920–1930-х рр. – руху, чийм учасникам довелося вести національно-визвольну боротьбу в зовсім інших умовах та іншими методами, аніж це було в 1917–1921 рр.

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ ТА ПРОТИВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА

Геннадій ІВАНУЩЕНКО

РЕПРЕСІЇ НА СУМЩИНІ – ПОГЛЯД ЧЕРЕЗ РОКИ

Що більше віддаляється від нас тоталітарне минуле, тим рельєфніше проступає його антилюдськість на тлі перших успіхів демократії і тим гостріше ми засуджуємо будь-які спроби реанімувати, а то й перенести характерні для нього практики на ґрунт сучасної громадсько-політичної реальності.

Говорячи про репресії на території нинішньої Сумської області, ми маємо сьогодні можливість, на підставі архівних матеріалів і краєзнавчих досліджень, висвітлити це явище в кількох вимірах: хронологічному, статистичному, джерелознавчому, порівняльному тощо. По-перше, потрібно розуміти, що йдеться саме про політичні репресії, які здійснює держава – посадові особи і каральні органи. По-друге, та держава, яка розгорнула у ХХ столітті геноцид на українських землях, була чужою державою-загарбником, що постала в результаті завоювання колишньої території УНР.

Розгляньмо в хронологічному порядку кілька етапів політичних репресій на території нашого краю, пов'язаних з його окупацією військами більшовицької Росії.

Перший з них належить до початку 1918 р. Українські війська на Лівобережжі мали потрапити в кліщі двох з'єднань: з Харкова на Київ насувалися війська Муравйова, а з Гомеля на Чернігів і Бахмач – армійська група Берзіна. Їм на допомогу з Брянська через усю нинішню Сумщину рухався загін А. Знаменського. Його чисельність невідома, але відома назва: «Первый московский красноармейский отряд особого назначения». Саме з його діями пов'язана перша окупація нашого краю, а назва загону характеризує суть нової влади. Загін був споряджений за вказівкою В. Леніна і складався з робітників фабрик і заводів Благуже-Лефортовського району Москви. Дорогою він поповнився робітниками Брянська. Перші кроки «радянської влади» показували, для чого, власне, прийшла вона в Україну: почалися грабування мирного населення, примусові реквізиції, репресії та розстріли. Уже 18 січня 1918 р. зі станцій Хутір Михайлівський і Коноп було відправлено до Москви і Петрограда 140 тис. пудів цукру. Через день-два мали відвантажити ще близько 200 тис. пудів борошна¹.

¹ *Історія міст і сіл УРСР (Сумська область)*. – Харків, 1973. – С. 38.

¹⁸⁷ *Книш З. Начальна команда УВО у Львові...* – С. 296.

¹⁸⁸ *Кентій А. Українська Військова Організація...* – С. 46.